काठमाडौं जिल्ला प्रशासन कार्यालय, द.नं. ६६/०६२/०६३
ISSN 2505-1091

स्वायत्त शासन

(अर्द्धवार्षिक)

INLOGOS

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान

काठमाडौं

स्वायत्त शासन
Local-Self Governance
(Quarterly)

सल्लाहकार
खेम राज नेपाल

अध्यक्ष
महेश प्रसाद दहाल

सम्पादक मण्डल

रेश्मी राज पाण्डे
याम कुमारी खतिवडा
विनोद प्रसाद ढकाल

प्रकाशक

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान
Institute of Local Goverannce Studies
(INLOGOS)

Phone: 01-4565942
Email: info@inlogos.org
Web site: www.inglogos.org

विषय सूची

विषय	पेज नं
१. सम्पादकीय	२
२. ब्रिजिंग द ग्याप: संकट व्यवस्थापन, आप्रवासी समुदाय र भू-राजनीतिक गतिविधि - कृष्ण चन्द्र न्यौपाने	३
३. सार्वजनिक सेवा प्रवाह र नागरिक सहभागिता - विनोद प्रसाद ढकाल	७
४. शासन र संस्कार - सूर्यशरण रेग्मी	१५
५. लघु, घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्द्धनका लागि औद्योगिक ग्रामको महत्व र बिद्यमान अवस्था - याम कुमारी खतिवडा	१८
६. स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका गतिविधिहरु	२२

सम्पादकीय

प्रभावकारी सेवा प्रवाह आजको आवश्यकता

नेपालको संविधानले तीनवटै तहगत सरकारका एकल र साझा अधिकारको बाँडफाँट गरी संविधानको अनुसूचीहरुमा सूचीकृत गरेको छ । स्थानीय सरकार जनताको सबभन्दा नजिक हुने र नागरिकका चाहना र प्राथमिकताको राम्रो जानकार हुने भएकाले यी सरकारहरु स्थानीय परिवेश अनुसार सम्बेदनशील भई काम गर्दछन् भन्ने मान्यता रहेकोछ । स्थानीय सरकारहरुले नागरिक समाज र निजी क्षेत्र प्रति पनि त्यतिकै खुला र संवेदनशील भई काम गर्नु पर्दछ । यस्तो शासन पद्धतिमा सन्निकटताको सिद्धान्तका आधारमा आफ्नो कानून आफै बनाई राज्यशक्तिको प्रयोगमा आम नागरिकको अधिकतम सहभागिता र स्वामित्व सुनिश्चित गर्नु पर्दछ ।

जनताको प्रत्यक्ष सम्पर्कमा रहने स्थानीय सरकारलाई जनताले महशुस गर्ने गरी कम समय र लागतमा प्रभावकारी कार्यसम्पादन गर्न दवाव परेको हुन्छ । स्थानीय सरकारहरूलाई ऐन, कानून तथा कार्यविधिको समुचित पालना गर्ने, नागरिक संग कर तथा सेवा शुल्क संकलन गर्ने, तोकिएको बजेट सीमाभित्र रही कार्यक्रम र बजेट सम्वन्धित सभाबाट पारित गराएर कार्यान्वयन गर्ने जस्ता अधिकार तथा जिम्मेवारी प्राप्त भएको छ। प्राप्त अधिकार र जिम्मेवारीको समूचित पालना गरी सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने भूमिका स्थानीय तहमा रहेको छ । प्रभावकारी सेवा प्रवाह आजको प्रमुख आवश्यकता र महत्वूर्ण विषयको रुपमा रहेको छ ।

स्वायत्त शासनको यस अंकमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह, लघु, घरेलु तथा साना उद्योग, आप्रवासन र शासन तथा संस्कार संग सम्वन्धित विषयहरुलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ। यसले स्थानीय शासन प्रवर्द्धनमा सहयोग पुऱ्याउन मद्दत गर्दछ भन्ने हाम्रो विश्वास रहेको छ । तथापि यहाँ समावेश भएका लेख तथा रचनाहरु सम्बन्धित लेखकका निजी विचारहरु हुन् र यसलाई स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानको भनाई वा वुझाईको रुपमा लिन सकिने छैन । पाठक वर्गको प्रतिक्रिया तथा सुझावहरु हाम्रा लागि उपयोगी हुनेछन् ।

धन्यवाद ।

सम्पादक मण्डल
२०८१/१२/११
काठमाडौं

ब्रिजिंग द ग्यापः संकट व्यवस्थापन, आप्रवासी समुदाय र भू-राजनीतिक गतिविधि

कृष्णचन्द्र न्यौपाने

आजको द्रुत गति र आपसमा जडित विश्वमा, प्राकृतिक प्रकोप, जनसाधारणको स्वास्थ्य, विभिन्न अवस्थामा देखापरेका विपद्को संग्रालो र सामाजिक अशान्ति जस्ता संकटहरूबाट पार पाउनका लागि प्रभावकारी व्यवस्थापन रणनीतिहरूको आवश्यकता पर्दछ । यस्ता संजालहरु जसले देशको भूगोल र राजनीतिक सिमाना पारका आहतमा परेकालाई राहत पुऱ्याउने काम गर्दछ । आप्रवासी समुदायहरूको भूमिका कार्यस्थलको राज्य व्यवस्था अनुकुल हुने र राजनीतिक पार्टीहरूको पक्षमा नभई सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक मुद्दाहरूमा ध्यान केन्द्रित हुनुपर्दछ भन्नेमा जोडदिन आवश्यक देखिन्छ ।

यो लेख विश्वव्यापी चुनौतीहरूको सामना गर्न सहकार्यात्मक लचकता सिर्जना गर्ने सम्भावनालाई जोड दिँदै भू-राजनीतिक अवस्था र गतिविधिले आप्रवासी समुदायहरूको संकट व्यवस्थापनलाई कसरी प्रभावित गर्छ भन्ने बिषयमा केन्द्रीत हुनेछ ।

१) आप्रवासी समुदायको बुझाई

आप्रवासी समुदायहरू प्रायः साझा चासो, सांस्कृतिक सम्बन्ध, वा समान लक्ष्यहरूको लागि संगठित भएका हुन्छन् । यसमा सामाजिक वा गैर-नाफामूलक संस्थाहरू, स्थानीय सहयोगी समूहहरू र स्थानीयस्तरका आन्दोलनहरू समावेश हुन सक्दछन् । आप्रवासीहरुका संजाल र सहकार्यले तिनीहरूलाई संकटको समयमा सरकारी प्रतिक्रियाहरू भन्दा छिटो काम गर्न सक्षम बनाउँछ भन्ने मान्यताले काम गरेको देखिन्छ । यिनीहरुका कार्यले सरकारसंगको विश्वास र सहकार्य बढाई सेवाबाट बन्चित गराउने वा हुने किसिमका खाडलहरू पहिचान गर्न तथा भर्न मद्धत गर्छ । अर्को चुनौतीको रुपमा रहेको पहुँच र प्रयासमा गरीव तथा अल्पविकसित समाजमा (राष्ट्रहरु) राजनीतिक जोड-तोडले स्थापित विधि प्रक्रिया अनुसार समयमै कार्यान्वय गर्न बाधा पुर्याउन सक्ने अवस्थामा यो चतुरता विशेष गरी भू-राजनीतिक सन्दर्भमा महत्वपूर्ण हुनसक्दछ ।

२) संकट व्यवस्थापन र भू-राजनीतिक गतिविधीको अन्तरसंम्बन्ध

संकट व्यवस्थापन सम्बन्धी कार्यले भू-राजनीतिक तत्वहरूसँग गहिरो सम्बन्ध राख्दछ । भू-राजनीतिक प्रभावहरूले संकटहरूको स्वरूप र परिधिलाई मात्र होइन, ती संकटहरू समाधानका लागि गरिएका प्रतिकार्यहरूलाई प्रभाव पार्न तथा आकार दिन सक्छन् । उदाहरणको रूपमा, जलवायु परिवर्तन एक गम्भीर वैश्विक समस्या हो जसले प्राकृतिक प्रकोपलाई तीव्र बनाउँछ । हालै नेपाल लगायत विभिन्न भागमा भएका अनपेक्षित बर्षा र त्यस पछिका वाढी पहिरोहरुले ठूलो जनधनको क्षति गरेको छ । यसमा पनि कमजोर समुदायहरूलाई अनुपातिक रूपमा बढी असर पुर्‍याएकोछ । भू-राजनीतिक परिप्रेक्ष्यले स्रोतहरूको वितरण, अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग, सरकारी र गैर-सरकारी संस्थाहरू बीचको सहकार्यलाई पनि प्रभाव पार्न सक्छ । भू-राजनीतिक सन्दर्भमा आप्रवासी समुदायहरूको भूमिका निम्न अवस्थामा महत्वपूर्ण हुन्छ ।

क) सीमाना बाहिर पनि संकट प्रतिक्रियामा जोडिन

आप्रवासी समुदायहरूको संकटलाई विश्व समुदायको गुटबन्दी र आपसी स्वार्थका लागि अपनाउने रणनीतिले प्रभाव पारेको छ । सोभियत संघको विघटन पछि शीतयुध्दको अन्त्य भएको भनिए पनि शक्तिराष्ट्र र पक्षराष्ट्रहरुले अपनाएको नीति तथा उनीहरुको साथको कारणले वैश्विक प्रतिक्रियामा प्रभाव पारेको छ । आप्रवासन सुरक्षित वनाउने क्रममा यस्ता क्रिया-प्रतिक्रियाले महत्वपूर्ण कडीको रूपमा काम गर्न सक्छन् । उदाहरणको रूपमा, सिरियाली शरणार्थी संकटको समयमा धेरै स्थानीय र अन्तर्राष्ट्रिय गैर-राजनीतिक संगठनहरूले विस्थापित व्यक्तिहरूलाई सहयोग पुर्याउन स्रोतहरू जुटाएका थिए । तिनीहरूको आप्रवासी स्वभावले तिनीहरूलाई सिमा पार गरेर सहकार्य गर्न सक्षम बनायो र विभिन्न सरोकारवालाहरुका (सरकारहरू, NGOs र निजी क्षेत्रसँग) कार्यहरुले तात्कालिक आवश्यकताहरू पूरागर्दै दीर्घकालीन समाधानका लागि मिलेर सहकार्य गर्नपर्ने अनुभुति गराएको थियो ।

ख) शङ्कायुक्त वातावरणमा विश्वास निर्माण गर्न

राजनीतिक ध्रुवीकरणले प्रायः सहकार्यलाई अवरोध पुर्याउँछ। गाजाको युध्द रोक्न कतारको प्रयासमा ईरान र हजबुल्लाले साथ दिनुको सट्टा ईजरायल लक्षित आक्रमणले गर्दा अवरोध पुग्यो। जबकि हमासलाई वार्तामा ल्याउन आप्रवासमा जान वाध्य गाजाका नागरिकका समुदायहरूले विश्वास निर्माण गर्न र संवादलाई सघाउन आग्रह गरिरहेका थिए। जहाँ ऐतिहासिक असन्तुष्टिहरूले सरकारी प्रयासलाई अवरुद्ध गरेको देखियो। हालाकी, शंकायुक्त वातावरणमा पनि विश्वास वढाउन, संवाद र मेलमिलापको प्रवर्द्धन गर्न यस्ता प्रयास विशेष गरी भू-राजनीतिक रूपमा तनावपूर्ण क्षेत्रहरूमा महत्वपूर्ण हुन्छन्। समुदायमा-आधारित संगठनहरू तटस्थ मध्यस्थकर्ताको रूपमा कार्य गर्न सक्छन्। विभाजनलाई नजिक्याउन पुलको कामगर्दै विभिन्न समूहहरू बीचको समझदारीलाई प्रोत्साहित गर्दै मानवताको विकास गरि विश्वास वढाउन सकिन्छ। उदाहरणको लागि, संघर्षरत क्षेत्रहरूमा शान्ति निर्माणमा पहल गर्ने संगठनहरूले जरास्तर-आधारित आन्दोलनहरूको पक्षमा काम गरेमा वातावरण निर्माण गर्न सकिन्छ।

ग.स्थानीयस्तरको बुझाईले वैश्विकस्तरका समस्याहरु पहिचान गर्न

आप्रवासी समुदायहरू आफ्नो आफ्नो स्थानीय सन्दर्भको गहिरो ज्ञान राख्दछन्, जसले तिनीहरूलाई वैश्विक समस्याहरूलाई बुझ्न र आप्रवासमा रहेका त्यस्ता समुदायका व्यक्तिका लागि अनुकूल तरिकामा समाधान गर्न सक्षम बनाउँछ। उदाहरणको रूपमा, जलवायु परिवर्तन केवल वैश्विक समस्या मात्र होइन; यसको प्रभाव विभिन्न क्षेत्रहरूमा फरक-फरक तरिकाले देखापरेको सन्दर्भ छ। विश्वका विभिन्न स्थानीय अवस्था बुझेकै कारण आप्रवासी संगठनहरूले जहां रहेपनि प्रकोपको तयारी, दिगो अभ्यास, वा समुदाय लचिलोपनका रणनीतिहरूको सम्बन्धमा स्थानीय आवश्यकता अनुसार अनुकूलित गर्न आफ्नो प्रतिक्रिया दिन सक्छन्।

घ. वकालत र नीति प्रभाव

आप्रवासी समुदायहरू स्थानीय मुद्दामा केन्द्रित रहनुको साथै व्यापक भू-राजनीतिक छलफललाई प्रभाव पार्नका लागि बहस, पैरवी वा वकालतका माध्यमवाट गरिने प्रयासहरूमा संलग्न हुने गर्दछन्। उदाहरणको रूपमा वातावरणीय न्यायको पक्षका आन्दोलनहरूले स्थानीय संघर्षलाई वैश्विक जलवायु नीति सँग जोड्न सक्छ। त्यस्ता संगठनहरूले जनचेतना फैलाउदै स्थानीयस्तरवाट समर्थन जुटाएर, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रियस्तरका निर्णयहरुमा प्रभाव पार्न सक्छन्।

३) भू-राजनीतिक गतिविधि र संकट व्यवस्थापन सम्बन्धि केहि अभ्यासहरु

आप्रवासी समुदायहरूको संकट व्यवस्थापनमा भूमिका बुझ्नको लागि केही अध्ययनहरूलाई यहाँ उल्लेख गरिएको छ :

पहिलो अध्ययन : भू-राजनीतिक संघर्षहरूमा मानवीय सहयोग

मध्यपूर्व नजिकको यमनको संघर्षले विश्वकै सबैभन्दा गम्भीर मानवीय संकटलाई जन्म दिएको छ। आप्रवासीहरु सेवा पुऱ्याउने संस्थाहरु जस्तै Médecins Sans Frontières (सीमा बिनाका डाक्टरहरू) ले भू-राजनीतिक अशान्तिको बीचमा चिकित्सकीय सहयोग र खाद्यान्न लगायतका सहायता प्रदान गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्। यस संस्थाको अराजनीतिक सम्बन्ध र स्वभावले तिनीहरूलाई जटिल भू-भागमा काम गर्न र आवश्यकता परेको स्थानमा सहजै सहायता पुर्याउन सक्षम बनाएको छ। यसले संकटापन्न अवस्थाको समाधान प्रक्रियामा आप्रवासी संस्थाहरूको महत्वलाई उजागर गर्दछ।

दोश्रो अध्ययन : जलवायु परिवर्तन र अनुकूलन

प्रशान्त महासागरका द्वीपहरूमा समुद्रस्तरको वृद्धिले मानविय अस्तित्वमाथि खतरा पुग्न थालेको अनुभूति गराएको छ। यसवाट विस्थापित हुने स्थानीय आप्रवासी समुदायहरूले अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरु (NGOs) द्वारा परिचालित अनुकूलन रणनीतिहरू जस्तै Mongov रिस्टोरेसन र समुदाय स्थानान्तरण कार्यान्वयन गरेका छन्। यी पहलहरूले केवल स्थानीय वातावरणीय चिन्ताहरूको समाधान मात्र गर्दैन, बरु वैश्विक जलवायु सम्झौतासँग पनि संजाल स्थापित गर्छ।

यी समुदायहरूले अनुकुलनका लागि स्थानीयस्तरका सफल प्रयासहरू प्रदर्शन गर्दै, जलवायु परिवर्तन अनुकूलनमा सम्बन्धित भू-राजनीतिक वार्तालापलाई सकारात्मक प्रभाव पारेका छन् । हालै अजरबैजानमा सम्पन्न COP 29 मा अनुकुलनमा कार्य गर्नेलाई वातावरण लगानीका लागि प्रस्ताव गरिएको कोषवाट रकम उपलब्ध गराउने सहमति हुनु यी नै स्थानीयस्तरका संजालहरुको प्रभावले हो भन्नेमा संका छैन ।

तेश्रो अध्ययन: वैश्विक स्वास्थ्य आपत्काल

कोभिड-१९ महामारीले स्वास्थ्य संकट र भू-राजनीतिक गतिविधिको आपसी सम्बन्धलाई उजागर गर्‍यो । स्थानीय आप्रवासी संगठनहरूले स्वास्थ्य असमानताको समाधानमा महत्वपूर्ण भूमिका निभाए । नेपाल जस्ता अल्पविकशित मुलुकको स्वास्थ सेवाका पूर्वाधार तथा जनशक्ति र आवश्यक पर्ने आर्थिक अभावको अनुभुति भयो । प्रायः सरकारी सेवा प्रवाह र स्थापित प्रतिक्रियाहरू कम तथा कमजोर अवस्थामा थिए । स्वास्थ्य प्रणाली कमजोर भएका देशहरूमा, यी समुदायहरूले उपचारका लागि खोपको पहुँचमा सहयोग पुर्‍याए । स्वास्थ्य शिक्षा प्रदान गरे र मानसिक स्वास्थ्य लाई स्थिर पार्ने पहलहरूको समर्थन गरे । आप्रवासमा रहेकाहरुका लागि स्थानीयस्तर (जराधार समूह) को प्रयासले महामारीको प्रभावलाई कम गर्नमा मद्दत पुर्‍यायो । यसले संसारभर फैलिएको महामारीवाट वच्न र बचाउन विभिन्न स्वास्थ्य सम्बन्धी प्रतिकार्यका छलफलमा स्थानीय संस्थाहरूको महत्वलाई उजागर गर्‍यो ।

४) भू-राजनीतिक सन्दर्भमा चुनौतीहरू

संकटका समयमा भू-राजनीतिक गतिविधिको सामना गर्न आप्रवासी समुदायहरू आफ्नै बलका बाबजुद धेरै चुनौतीहरूको सामना गर्न बाध्य भएका थिए । यस्ता प्रमुख चुनौतीहरु मध्येमा केहि यहाँ उल्लेख गर्नु सार्न्दभिक हुन सक्छ ।

क. स्रोत वितरणमा पक्षपात र असमानता

भू-राजनीतिक सरोकारका कारकहरूले महामारी, आपत् विपद्मा प्रायः स्रोतहरूको वितरणलाई प्रभावित गर्छन् भन्ने कुरा पहिलो भ्याक्सिन लगाउने को? भन्ने धनी राष्ट्रहरुले गरेका निर्णयहरु र दिएको अवसरवाट प्रष्टैछ । धेरै अवस्थामा, वित्तीय सहयोग र समर्थन राजनीतिक रूपमा सम्बद्ध संस्थाहरू वा रणनीतिक रूपमा महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूमा निर्देशित गरियो । जसका कारण आप्रवासी समुदायहरूले महत्वपूर्ण स्रोतहरूमा पहुँच पाउनमा निकै कठिनाई महसुस गर्न बाध्य भए । यस असमानताले गरीव, कमजोर र आप्रवासमा रहन बाध्यहरूको संकटासन्न अवस्थावाट सुरक्षित हुने प्रतिक्रिया र क्षमतामा अवरोध पुगेको अवस्था देखापरेको थियो ।

ख. राजनीतिक हस्तक्षेप र नियामक अवरोध

विश्वव्यापी विपत्को अवस्थामा पनि कतिपय क्षेत्रहरूमा, राजनीतिक आग्रह पूर्वाग्रहका कारण आपतकालिन सेवा संचालनमा प्रशासनले आप्रवासी संगठनहरुलाई संकालु व्यवहारमा शिविरमा सहज वस्न दिन नमानेका अवस्था रहे । कति स्थानमा तिनीहरूको क्रियाकलापमा नियामक अवरोधहरु गरिए । सरकारहरूले आप्रवासीका समूहलाई आफ्नो अधिकारको प्रयोगमा खतरा मान्ने गरेका कारण संकटको समयमा सहायता प्रदान गर्न जटिलता उत्पन्न गरिए ।

ग. वैश्विक परिवर्तन बीचमा संलग्नता कायम राख्नु

वैश्विक संकटहरूले अन्तर्राष्ट्रिय सहायता र प्राथमिकताको केन्द्रलाई सार्ने गर्छ । नयाँ विपद्ले गर्दा आप्रवासी समुदायहरूको संलग्नता कायम राख्नमा कठिनाई ल्याउन सक्छ । उदाहरणका रूपमा, नयाँ संकटहरू उभिएपछि, वित्तीय सहयोग र स्रोतहरू अन्यत्र मोड्न आवश्यक पर्छ । श्रोतको परिचालन तत्कालको राहत उध्दारमा लगाउन पर्दा आप्रवासी लक्षित पहिले समर्थित पहलहरूलाई प्रेरणा र गतिमा संचालित राख्न समस्या थपिदै जान्छन् ।

५) भू-राजनीतिक सन्दर्भमा संकट व्यवस्थापनको सुधारका लागि सिफारिस

- **अन्तर्राष्ट्रिय नेटवर्कलाई बलियो बनाउनुपर्ने :**

आप्रवासी संस्थाहरूबीच सीमा पार गरी गठबन्धन बनाउनाले संकट समाधानमा साझा क्षमता वृद्धि गर्न सक्छ । अन्तर्राष्ट्रिय संजालहरु (नेटवर्कहरू) ले स्रोतहरूको साझेदारी, ज्ञानको आदान-प्रदान र सहकार्यको प्रयासलाई सहज बनाउँछ, जसले स्थानीय समुदायहरूलाई अधिक प्रभावकारी तरिकाबाट संकटको सामना गर्न सक्षम बनाउँछ ।

- **समान स्रोत वितरणको वकालत गर्नु**

आप्रवासी संस्थाहरूको लागि समान र न्यायपूर्ण स्रोत वितरण सुनिश्चित गर्ने प्रयासहरू महत्वपूर्ण हुन्छन् । अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरू र नीति निर्मातासँग समन्वय र सहकार्य हुँदा, यी समूहहरूले संकट व्यवस्थापनमा खेल्ने महत्वपूर्ण भूमिकाबारे जानकारी तथा सचेतना फैलाउन मद्दत पुर्याउन सक्छन् । यसले समन्याय स्थापना हुने र सरोकारवालाहरुको समर्थन प्रवर्ध्दन गर्न मद्दत गर्दछ ।

- **राजनीतिक सापेक्षताको आंकलन गर्नु**

आप्रवासी समुदायहरूले सरकारी निकाय र अन्य सरोकारवालासँग रणनीतिक साझेदारीमा संलग्न हुने अवसर पाउनु पर्दछ । तिनीहरूले स्रोतहरू प्रयोग गर्न र संकटहरूको प्रभावकारी समाधानका लागि राजनीतिक परिप्रेक्ष्यलाई रणनीतिक तरिकावाट आंकलन गरेर आफ्नो क्षमता वृद्धि गर्न सक्छन् ।

- **स्थानीय श्रोत साधनको प्रवर्द्धनमा लचिलो हुन आवश्यक**

स्थानीय संस्थाहरूलाई संकटको प्रतिकार्यका लागि पूर्वतयारी गर्न आवश्यक उपकरणहरूको प्रयोग र उपलब्ध गराउँदा प्रशिक्षण, क्षमता विकास र स्रोतको विकास गरि सुसज्जित गरी दुवै तात्कालीन र दीर्घकालीन चुनौतीहरूको सामना गर्न सक्षम वनाउन स्थानीय श्रोत, साधनको प्रवर्ध्दनमा लचकता आवश्यक हुन्छ । सरकार वा सहायता दिने पक्षले समुदायको लचिलोपनमा लगानी गर्नु आवश्यक छ ।

६) निष्कर्ष

संकट व्यवस्थापन, आप्रवासी समुदायहरू र भू-राजनीतिक गतिविधि बीचको सम्बन्ध जटिल भए तापनि यो वैश्विक चुनौतीहरूको प्रभावकारी प्रतिकार्य सुनिश्चित गर्नका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । वर्तमान विश्वमा संकटहरूको परिधि र आकार विस्तार भइरहेको छ, जराधारका संस्थाहरू र भू-राजनीतिक निकायहरू बीचको सहकार्य थप महत्वपूर्ण बन्न आवश्यक छ । आप्रवासी समुदायहरूलाई सशक्त बनाउन र सहकार्यलाई प्रवर्ध्दन गर्नाले हामी एक लचिलो विश्व निर्माण गर्न सक्छौं, जुन आधुनिक संकटहरूको जटिलतामा मार्ग निर्देशन गर्न सक्षम हुनेछ । यी समुदायहरूको भूमिकालाई पहिचान र प्रवर्ध्दन गर्दा, केवल तात्कालिक संकट प्रतिक्रियाहरू मात्र सुधारिने छैन, बरु सबैका लागि एक समान र दिगो भविष्यको लागि योगदान पुर्याइनेछ ।

सार्वजनिक सेवा प्रवाह र नागरिक सहभागिता[1]

विनोद प्रसाद ढकाल

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान (२०७२) बमोजिम नेपालको संघीय संरचनामा संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहका सरकारहरु रहेका छन् । संविधानले यी सबै सरकारहरुको कार्यक्षेत्र र जिम्मेवारी तोकिदिएको छ । संघ-प्रदेश-स्थानीय सरकारहरु समन्वय, सहकार्य, सहअस्तित्वको आधारमा संचालित हुनुपर्ने संवैधानिक व्यवस्था रहेको छ। तथापि संघीय सरकार र स्थानीय सरकारबीच समन्वय गरी समावेशी शासन प्रवर्द्धनका लागि प्रदेश सरकारहरु गठन भएका छन् । तिनै तहका सरकारहरुको प्रशासनिक एकाइहरू छन् र तिनीहरू आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र सार्वजनिक सेवाहरू प्रदान गर्न जिम्मेवार छन् । जसमध्ये स्थानीय सरकारहरु जनताको नजिकमा रही कार्य गर्दछन् र सहभागिता तथा समाबेशिताको सिद्धान्त अनुरूप सुशासन कायम गरी समतामूलक विकास हासिल गर्न थप क्रियासिल रहेका छन् ।

आफ्नो अधिकारको क्षेत्रमा तीनवटै तहका सरकारहरुले तोकिएको विधि अनुरुप कानून वनाउन सक्नेछन् । स्थानीय स्तरवाट प्रवाह हुने सार्वजनिक सेवा र यसको गुणस्तर कायम गर्नको लागि गरिने अनुगमन, नियमन, जनचेतना अभिबृद्धि जस्ता कार्यहरु स्थानीय कानून बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको छ। स्थानीय सरकारहरुले केही आवश्यक कानून निर्माण गरेका भए तापनि कमजोर संस्थागत क्षमता र सिमीत वित्तीय श्रोतको कारण स्थानीय कानून कार्यान्वयन र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा अपेक्षाकृत सुधार हुन नसकेको नागरिक गुनासो छ ।

सेवा प्रवाह भन्नाले आफ्ना जनतालाई विभिन्न प्रकारका वस्तु, सामग्री र सेवाहरू उपलब्ध गराउनका लागि सरकारले अंगालेको संस्थागत व्यवस्था भनेर चिनिन्छ (Dahal et al-2020) । नेपालको वर्तमान राजनीतिक व्यवस्थाका कारण सार्वजनिक सेवा प्रवाहको दायरामा ठूलो परिवर्तन आएको छ। स्थानीय सरकारहरूलाई शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, वातावरण, विपद् जोखिम व्यवस्थापन लगायतका क्षेत्रगत जिम्मेवारीहरू सुम्पिएको छ। यसले उनीहरूको सेवा प्रवाहको क्षेत्राधिकार धेरै फराकिलो भएको छ । तर पनि राज्यको भूमिकाको संकुचन वा विस्तारसँगै सेवा प्रवाहका क्षेत्र पनि संकुचन वा विस्तार हुने प्रवृत्ति भएकाले सार्वजनिक सेवाहरूलाई वर्गीकरण गर्न केही कठिन छ । बृहत् वर्गीकरणमा परम्परागत सेवा, नियामक सेवा, आधारभूत आवश्यकता सेवा, मानव विकास सेवा, कल्याणकारी सेवा, पूर्वाधार विकास सेवा र व्यवसाय प्रवर्ध्दन सेवाहरू भनि वर्गीकरण गरिएका छन् । सजिलोका लागि, यसलाई प्रशासनिक सेवाहरू, वस्तुगत सेवाहरू र प्रवर्द्दनात्मक सेवाहरू गरी तीन क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ। यी सेवाहरू मध्ये सरकार सामान्यतया पहिलो दुई वटा सेवामा संलग्न रहेको हुन्छ भने अन्य सेवा विस्तार गर्न नीतिगत मार्गदर्शन, साझेदारी र सहकार्यमा काम गर्दछ (Mainali: 2022)। यस लेखमा स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाका मण्डनदेउपुर नगरपालिका र रोशी गाउँपालिका (यस लेखमा स्थानीय सरकार वा स्थानीय तह भनिएको) मा गरिएको अध्ययनवाट प्राप्त सूचनाको आधारमा सेवा प्रवाह र नागरिक सहभागिताको अवस्था चित्रण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

२. समस्या

स्थानीय सेवा प्रवाहका प्रमुख समस्याहरू मध्ये स्थानीय सरकारहरूले अवलम्बन गर्ने नीति/कानून निर्माण प्रक्रिया हो । स्थानीय वातावरणसंग पूर्णतया परिक्षण नगरिएका नीति/कानून निर्माण गर्ने र स्थानीय नीति/कानूनहरुको बारेमा आफ्ना नागरिकलाई उचित अभिमुखिकरण र जानकारी नगराउँदा सेवाग्राहीहरू थप समस्यामा पर्ने गरेका छन्। अर्कोतर्फ हाम्रा स्थानीय तहहरुमा सेवा प्रवाह र सुशासन को सन्दर्भमा अध्ययन तथा अनुसन्धानको अभाव रहेको छ । केही भएकोमा पनि निर्णयकर्ताहरूले विषय विज्ञ, विश्लेषक र थिंक ट्याङ्कहरूद्वारा प्रदान गरिएका सुझावहरूलाई पूर्ण रूपमा स्वीकार गर्दैनन् । यस कारण हाम्रा स्थानीय नीतिहरुमा नवीनतम् अन्वेषणको कमी रहेको देखिएको छ । यी र यस्तै

[1] यो लेख SFF/GIZ, KUSOM Policy Lab संगको सहकार्यमा स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले सन् २०२३ मा सम्पन्न गरेको Public Service Delivery and Citizen सम्बन्धी अध्ययन/अनुसन्धान प्रतिवेदनमा आधारित छ।

अवस्थाले सृजित समस्याका कारण आम नागरिकलाई राज्यले प्रवाह गर्ने सार्वजनिक सेवा प्रति असन्तुष्टि सिर्जना गर्न उत्प्रेरित गरेको छ ।

३. अपेक्षा र सीमितता

स्थानीयस्तरमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह, नागरिक सहभागिता र यसका चुनौती बारे अध्ययन गरी सहभागितामूलक नीति निर्माण र सेवामा पहुँच वृद्धि गर्न अनुसन्धानमा आधारित सुझाव प्राप्त गर्ने अपेक्षा अनुसार एक संक्षिप्त अध्ययन गरिएको थियो । नेपालको संघीयताको परिप्रेक्ष्यमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह र नागरिक सहभागिता सम्बन्धी प्राथमिक र द्वितीय स्रोतको सूचना तथा जानकारीमा आधारित अध्ययनले केही तथ्य प्राप्त गरेको छ । तर द्वित्तीय स्रोतको दायरा फराकिलो रहेको र प्राथमिक स्रोत बागमती प्रदेशको काभ्रेपलाञ्चोक जिल्लाका दुई स्थानीय तह (मण्डनदेउपुर नगरपालिका र रोशी गाउँपालिका) संग सीमित रहेका कारण यसको निष्कर्षले सङ्घीयता र स्थानीय तहमा सेवा प्रवाह सम्बन्धी नेपाली परिदृश्यलाई प्रतिनिधित्व नगर्न सक्दछ । आर्थिक तथा मानवीय स्रोतको सीमितताका कारण कूल ८० जना सेवाग्राही सँग मात्र अन्तर्वार्ता/सर्वेक्षण/परामर्श गरि संख्यात्मक र निर्वाचित पदाधिकारी, प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत र सम्बन्धित स्थानीय तहका शाखा प्रमुखसंग परामर्श/अन्तर्वार्ता गरी गुणात्मक सूचना/जानकारी लिई अनुसन्धानकर्ताहरूको अनुभव र स्थलगत अवलोकनमा देखिएको अवस्थालाई प्रतिविम्वित गरिएको छ । व्यावहारिक ढाँचामा रहेर गरिएको अध्ययन र यसवाट प्राप्त नतिजालाई वैज्ञानिक अनुसन्धानको रूपमा लिन सकिँदैन । नेपालको संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले परिकल्पना गरेको सुशासन र सेवा प्रवाह संयन्त्रको आसिंक क्षेत्रमा मात्र गरिएको अध्ययनको निष्कर्ष र सुझावहरूलाई एक सांकेतिक आवधारणाको रूपमा मात्र लिई यस लेखमा उल्लेख गरिएको अवस्था र निष्कर्ष लाई पुनः परिभाषित वा प्रमाणित गर्न थप विस्तृत अनुसन्धान गर्नु पर्ने हुन्छ ।

४. सेवा र सेवा प्रवाह

नागरिकहरूलाई स्थानीय सरकारले प्रदान गर्ने सार्वजनिक सेवाहरूको बारेमा जानकारी हुनु अति आवश्यक छ । यसले सेवा प्रदायक र सेवाग्राही दुवैलाई सहयोग पुग्दछ । स्थानीय सेवाको आवश्यकता, उपलब्धता र प्रक्रियाको वारेमा सेवाग्राही जानकार हुँदा एकातिर समयको वचत हुन्छ भने अर्कोतिर सेवाको गुणस्तर कायम गर्न मद्दत पुग्दछ र स्थानीय सरकार र नागरिकको विचमा सकारात्मक सद्भाव वढ्दै जान्छ । यसले स्थानीय लोकतन्त्रलाई मजवुत वनाई सुशासन प्रवर्धन गर्ने वातावरण सृजना गर्दछ । सर्वेक्षणमा परेका करिब ८४ प्रतिशत नागरिकले स्थानीय सरकारले प्रदान गर्ने सेवाका वारेमा आफूहरु जानकार रहेको वताएका छन् । गाउँ/नगरपालिकाको वेबपेज, नागरिक बडापत्र, प्रवक्ता र सूचना अधिकारीको व्यवस्था भएवाट यो सम्भव भएको स्थानीय सरकारको दावी रहेको छ । सर्वेक्षणमा सहभागी भएका मध्ये ८१ प्रतिशत भन्दा वढी उत्तरदाता आफैले आफु स्वयं नै यस्तो सूचना तथा जानकारीको स्रोत भएको वताएका छन् भने ११ प्रतिशतले साथी, स्थानीयवासी र अन्य स्रोतवाट जानकारी पाएको वताएका छन् । करिव ३ प्रतिशत नागरिकले भने स्थानीय जनप्रतिनिधि मार्फत सेवाको जानकारी पाएको देखिन्छ । यसै कारण ६३ प्रतिशत नागरिकहरुले समयमै स्थानीय सरकारवाट सेवा प्राप्त गरेको देखिन्छ । यो सूचनालाई आधार मान्दा स्थानीय सरकार प्रति नागरिकहरु सकारात्मक रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपालको संविधानले स्थानीय तह (स्थानीय सरकार) को लागि मुख्य २२ वटा अधिकार क्षेत्रमा विभिन्न कार्य जिम्मेवारीहरु तोकिदिएको छ । तर ती सबै कार्यहरुमा स्थानीय नागरिकको सरोकार नरहेको वा आवश्यकता नभएको हुन सक्दछ । यस्ता कतिपय कार्यहरु वडा तहवाट सम्पादन हुने हुँदा पनि नागरिकहरु सीमित काम वा उद्देश्य लिएर गाउँ/नगर कार्यपालिकामा पुग्ने गरेको देखिन्छ । सर्वेक्षणको विवरण हेर्दा अधिकतम् (४० प्रतिशत) नागरिकहरु योजना माग गर्नको लागि गाउँ/नगर कार्यपालिकामा जाने गरेका छन् भने १५ प्रतिशत मानिसहरु घरको नक्सा पास वा सो सम्वन्धी कार्यको लागि कार्यपालिका जाने गरेको देखिन्छ । करिव ९ प्रतिशत नागरिकहरु सामाजिक सुरक्षा (ज्येष्ठ नागरिक, अपांगता लगायत) सम्बन्धी, ८ प्रतिशत नागरिक कृषि सेवाको लागि र ६ प्रतिशत नागरिक स्वास्थ्य सम्बन्धी सेवाको लागि कार्यपालिका जाने गरेको देखिन्छ । यस्तै शिक्षा (५ प्रतिशत) र स्थानीय कर तथा सेवा शुल्क (५ प्रतिशत) सम्वन्धमा पनि नागरिकको चासो रहेको देखिन्छ ।

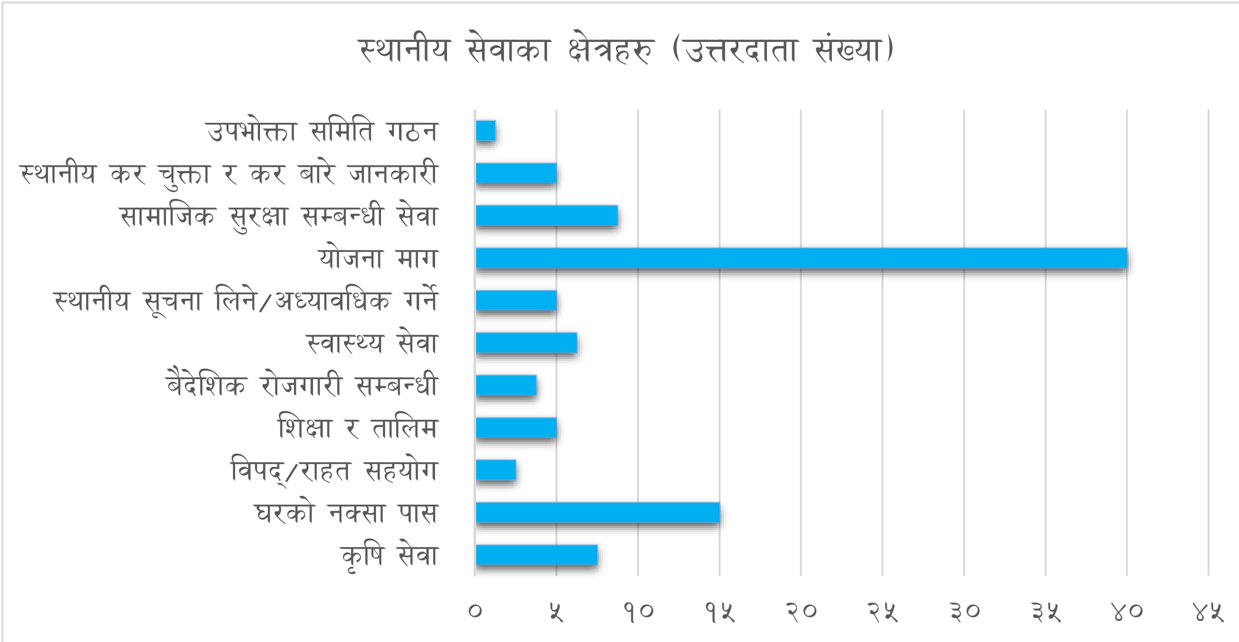

स्थानीय तहमा सेवा प्रवाहको अवस्था मूल्याङ्कन गर्न सेवा प्राप्तिको लागि लाग्ने समयलाई एक महत्वपूर्ण सूचकको रुपमा लिन सकिन्छ। यो नागरिक सन्तुष्टिको लागि प्रभावकारी कारक पनि हो, र यसले सुशासन सुनिश्चित गर्न सकारात्मक रूपमा योगदान गर्दछ। यस अध्ययनमा सेवाग्राहीहरूलाई निवेदन दर्ताबाट सुरु गरी सेवा प्राप्त/काम सम्पन्न हुदा लागेको समयको बारेमा प्रतिक्रिया दिन भनिएको थियो। जहाँ करिव ७९ प्रतिशतले समयमै सेवा पाएको वताएका थिए भने १८ प्रतिशतले सेवा प्राप्तिमा निकै धेरै समय लागेको वताए।

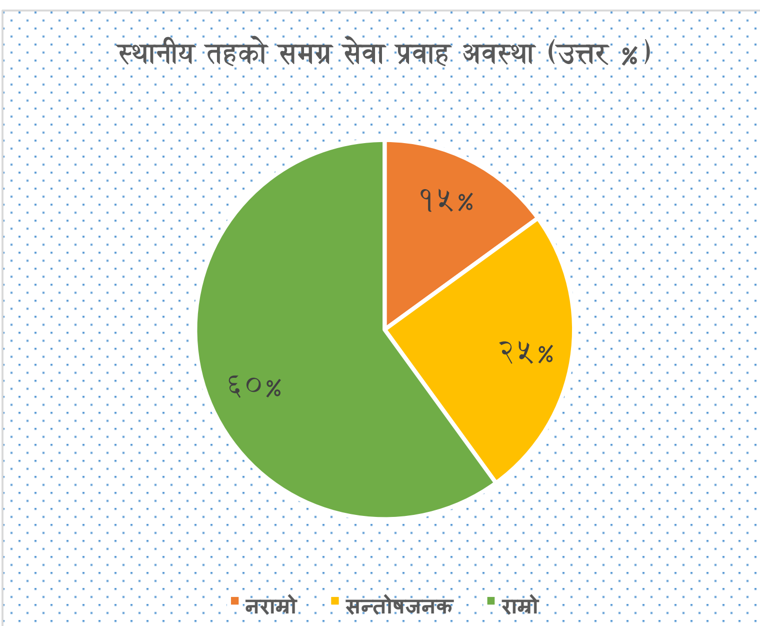

सार्वजनिक सेवाको गुणस्तरलाई सेवा प्रदायक संस्थामा आएको सुधार र कार्य सम्पादन मापनको एक स्तम्भको रुपमा लिने गरिन्छ। समग्रमा गुणस्तरले नागरिकहरूलाई सशक्त बनाउँछ, पारदर्शिता, समावेशीता र योजनाको गुणस्तर सुधार गर्न मद्दत गर्छ। नागरिक सन्तुष्टि सार्वजनिक सेवाको गुणस्तरको ब्यारोमिटर पनि भन्न सकिन्छ र स्थानीय सरकारको मूल्यांकनको एक प्रमुख पक्ष पनि हो। यस अध्ययनमा नागरिहरुलाई स्थानीय सरकारले प्रदान गर्ने सेवाको गुणस्तर बारे प्रश्न गरिएको थियो। जसमा अधिकांस (८६ प्रतिशत) ले स्थानीय सेवाको गुणस्तर राम्रो रहेको धारणा व्यक्त गरेका छन्। यस्तै स्थानीय सरकारको समग्र कार्य सम्पादन र सार्वजनिक सेवाका वारेमा सोधिएको प्रश्नमा ६० प्रतिशतले राम्रो भनि जवाफ दिएका छन् भने १५ प्रतिशतले नराम्रो भनेका छन्। यस्तै २५ प्रतिशत नागरिकहरुले स्थानीय प्रयासलाई सन्तोषजनक मानेका छन्। यसरी हेर्दा स्थानीय सरकारहरुले प्रदान गर्ने सेवा र यसको गुणस्तर सामान्यतया राम्रो अवस्थामा छ भन्न सकिन्छ।

५. नागरिक सहभागिता

स्थानीय लोकतन्त्रको प्रवर्ध्दनमा स्थानीय सरकारहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। स्थानीय सरकार नागरिकको सबैभन्दा नजिकका सेवा प्रदायक हुन्। तिनीहरूले स्थानीय शासन र सेवा प्रवाह सम्वन्धी निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिताको प्रवर्द्धनका लागि वातावरण सिर्जना गर्छन् र नागरिकहरुका वास्तविक आवश्यकता र मागहरू सम्बोधन गर्ने क्षमता राख्दछन् । यसर्थ सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा नागरिक सहभागिता एक अनिवार्य शर्त हो । सर्वेक्षणमा सहभागी गाउँ/नगरपालिका सहित अधिकांश स्थानीय सरकारहरु आफूले यस्तो अभ्यास गरेको वताउने गर्दछन्। तर सहभागिताको परिभाषा स्पष्ट नहुँदा नागरिकले यसको उपयुक्त अभ्यास गर्न पाएका छैनन्। सर्वेक्षणमा रहेका दुईवटा स्थानीय तहवाट प्राप्त विवरण अनुसार करिव ८९ प्रतिशत उत्तरदाताले स्थानीय शासन प्रक्रियामा आफ्नो सहभागिता नरहेको वताएका छन् । उनीहरु जान्न चाहन्छन्: के केही कार्यक्रममा हुने नागरिकको उपस्थिति सहभागिता हो? के यो उपस्थितिले नागरिकलाई आफ्नो आवाज राख्ने मौका दिएको छ? के उनीहरुले एक भन्दा बढी व्यक्तिहरुको चासो भएको र समुदायको सरोकार रहेका बिषयमा आफ्ना धारणा राखेका हुन्छन्? के यो उपस्थितिवाट कुनै नतिजा प्राप्त भयो? भएको छैन त्यसैले यसलाई सहभागिता भन्न सकिने अवस्था छैन । सहभागिता भनेको नागरिकलाई आफ्नो कुरा राख्न दिनु मात्र होईन वरु उनीहरुको कुरा सुन्नु पनि हो।

नागरिकलाई स्थानीय शासन प्रकृयामा सहभागी हुनाको लागि अवसर दिनु, नागरिकको क्षमता विकासमा सहयोग गर्नु र शासन प्रक्रियामा भाग लिन उपयुक्त वातावरण सृजना गर्नु पनि स्थानीय सरकारको कार्य क्षेत्र भित्रै पर्दछ । स्थानीय नीति तथा योजना तर्जुमा, टोलस्तरीय योजनाको माग सङ्कलन, प्राथमिकीकरण तथा छनौट, स्थानीयस्तरमा विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाह सम्बन्धी कार्यमा उपभोक्ता, सामुदायिक संघ, संस्था, सहकारी संस्था तथा गैरसरकारी क्षेत्रको परिचालन जस्ता कार्यहरु गर्दा स्थानीय नागरिकको आवाज सुन्ने र यसको उपयुक्त सम्वोधन गर्नु पर्ने हुन्छ। योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा स्थानीय बुद्धिजिवी, विषय विज्ञ, अनुभवी, पेशाविद्, सीमान्तकृत तथा लोपोन्मुख समुदाय, महिला, बालबालिका, दलित, युवा, अल्पसंख्यक, अपाङ्ता भएका व्यक्ति, जेष्ठ नागरिक लगायत सरोकारवालाहरूको सहभागितामा गरिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको छ। साथै वडाभित्रका योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्ने तथा जनसंख्या, प्राकृतिक तथा भौतिक पूर्वाधार, सांस्कृतिक सम्पदा र सम्पति तथा कार्यहरुको अभिलेख खडागर्ने र तथ्यांक अद्यावधिक गर्ने कार्यमा पनि नागरिक सहभागिता अनिवार्य हुन्छ। तर स्थानीय सरकारहरुको यो पाटो कमजोर देखिएको छ। लोकतान्त्रिक मूल्यमान्यता अनुरुप स्थानीय सेवा प्रवाह सम्वन्धी निर्णय प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता वृद्धि गर्ने उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न स्थानीय सरकारहरुले सक्दो प्रयास गरिरहेका बताएका छन्। यद्यपि दुबै स्थानीय तहले स्थानीय शासन प्रवर्ध्दन गरी सार्वजनिक सेवालाई सरल र सहज वनाउने प्रयोजनमा न्यूनतम मात्र सूचना प्रविधि प्रयोग गरिरहेका छन्।

सेवा प्रवाहको सन्दर्भमा सकारात्मक रहेका नागरिकहरु स्थानीय सरकारको कर तथा सेवा शुल्क निर्धारण प्रकृया र यसको असरलाई लिएर चिन्तित भएका छन् । स्थानीय जनप्रतिनिधि यस प्रति संवेदनशील नरहेको आम नागरिकको

बुझाई छ । सर्वेक्षणमा सहभागी उत्तरदाता मध्ये ६० प्रतिशत भन्दा वढीले नगरपालिकाले नागरिकमाथि कर लाद्ने गरेको बताएका छन् । साथै नागरिकको कर तिर्ने क्षमता भए नभएको प्रश्नमा ५५ प्रतिशत उत्तरदाताले यसबारेमा आफुलाई थाहा नभएको र ८ प्रतिशतले स्थानीय सरकारले लगाएको कर तिर्ने क्षमता नभएको वताएका छन् । स्थानीय सरकारले कर तथा सेवा शुल्क निर्धारण गर्नुपूर्व नागरिकको राय सुझाव लिने प्रक्रिया अवलम्वन नगरेका कारण यो अवस्था आएको हुन सक्दछ । तर आम नागरिक र स्थानीय सरकारका प्रमुख लगायत निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरु विच पारिवारिक, सामाजिक, राजनीतिक लगायत नागरिकसंग निकट सम्वन्ध रहेका र जनप्रतिनिधिहरु नागरिकको नजिकमा रही कार्य गर्ने हुँदा पनि स्थानीय सरकारप्रति नागरिकहरुले स्पष्ट रुपमा टिकाटिप्पणी गर्न नचाहने र सामान्यतया नकारात्मक प्रतिकृया नदिने गरेको अनुभव गर्न सकिन्छ । तथापि प्राप्त सूचनालाई आधार मान्दा स्थानीय शासन प्रकृयामा नागरिक सहभागिताको अवस्था कमजोर रहेको छ ।

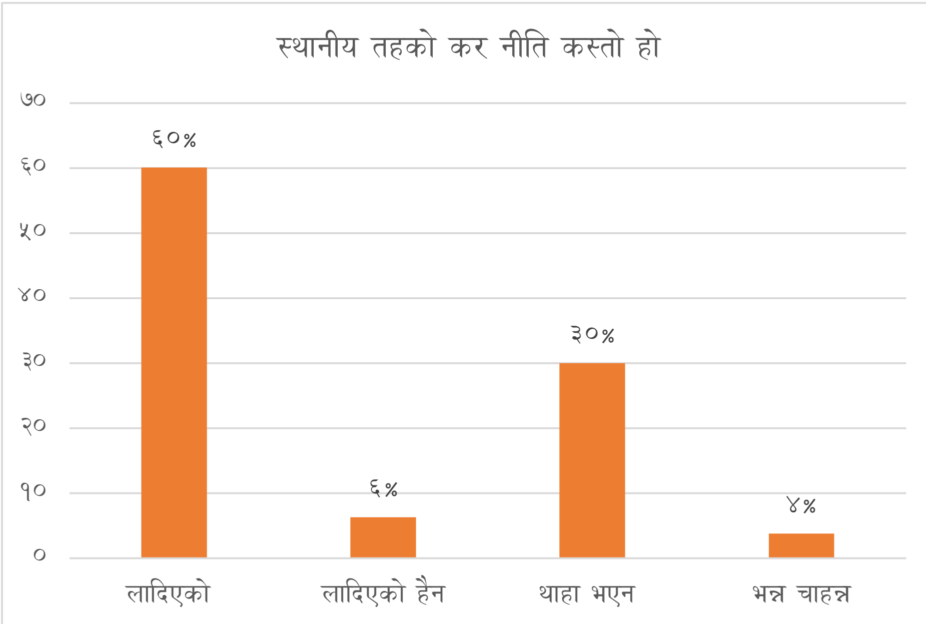

६. नागरिक सहभागिता र सेवा प्रवाहका चुनौती

नेपालको संघीय शासन प्रणाली संस्थागत हुँदै गैरहेको विद्यमान परिस्थितिमा सेवा प्रवाह गर्दा स्थानीय सरकारहरूले विभिन्न किसिमका चुनौतीहरुको सामना गर्नु परेको देखिन्छ । मूलत: जिम्मेवारीको व्यापकता, वृहद् नागरिक अपेक्षा र श्रोतसाधन तथा दक्षता र क्षमताको सिमीतता चुनौती सृजना गर्ने प्रमुख कारणहरु हुन् ।

अधिकांस स्थानीय सरकारहरुसँग मानवीय र वित्तीय श्रोतहरू सीमित छन्, जसले उनीहरूलाई सार्वजनिक सेवाको विकास र वितरण गर्ने कार्यमा बाधा पुर्‍याएको छ । यसले गर्दा भौतिक तथा सामाजिक पूर्वाधार विकासमा लगानी कम भएको छ । न्यून पूँजीगत खर्चका कारण आर्थिक विकासको पाटो कमजोर भएको छ ।

सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारी व्यवस्थापन र सेवाको सुनिश्चितता गर्न निर्वाचित जनप्रतिनिधि र कर्मचारीहरूमा आवश्यक क्षमता र सीपको विकास भैसकेको छैन । यसको लागि क्षमता विकास योजना तर्जुमा गरी पर्याप्त लगानी गर्नु आवश्यक छ । तर अध्ययन गरिएका दुवै स्थानीय सरकारहरुले यस तर्फ उचित ध्यान दिएको देखिदैन । मानव संसाधन विकास स्थानीय सरकारको प्राथमिकतामा पर्न सकेको छैन । जसका कारण आवश्यकता पहिचान र यसको सम्बोधन गर्ने विषय चुनौतीको रुपमा रहेको छ ।

सडक, विद्युत, खानेपानी लगायतका अत्यावश्यक सेवा सुविधा उपलव्ध हुन नसक्दा शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक सुरक्षा, उद्यम विकास, सूचना, प्रविधि तथा नवप्रवर्द्धन सम्बन्धी सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्न कठिन भएको छ । फलस्वरुप ग्रामीण र दुर्गम क्षेत्रमा रहेका विपन्न र अल्पसंख्यक समुदायहरूलाई प्रदान गरिने सेवा प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

स्थानीय शासन प्रक्रियामा नागरिक सहभागिता वृद्धि गरी स्थानीय नीति, योजना, बजेट तथा कार्यक्रमहरुमा उनीहरुको आवाज झल्किनु पर्दछ । तर, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक तथा शैक्षिक विभेद र स्थानीय सरकारका पदाधिकारी र कर्मचारीको अपारदर्शी व्यवहारका कारण यस्तो कार्य कठिन भएको छ ।

स्थानीय वित्त व्यवस्थापन प्रभावकारी नहुँदा सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा असर परेको छ । स्थानीय सरकारलाई प्राप्त हुने बजेट, योजना र प्राथमिकतामा सामन्जस्यता नहुँदा अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सकिएको छैन । साथै यसले सार्वजनिक श्रोतको व्यवस्थापनमा बाधा पुऱ्याएको र पारदर्शिता र जवाफदेहिताको पक्षलाई कमजोर बनाएको छ । अन्ततः यसले सार्वजनिक सेवामा नागरिकको पहुँच वृद्धि गर्न वाधा पुऱ्याइरहेको छ ।

स्थानीय सरकारहरुले आधुनिक र उपयुक्त सूचना तथा सञ्चार प्रविधिमा पहुँच विस्तार गर्न सकेका छैनन् । जसको कारण सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा नवीन प्रविधिको प्रयोगमा बाधा पुगेकोछ ।

प्रभावकारी सेवा प्रवाहका लागि स्थानीय, प्रदेश र संघीय तहका सरकारहरूबीच समन्वय आवश्यक हुन्छ । भूमिकामा अस्पष्टता र जिम्मेवारीमा विवाद हुँदा समन्वय प्रयासहरूलाई बाधा पुऱ्याउन सक्दछ । संघीय तहका राजनीतिक नेतृत्व र कर्मचारीतन्त्रको केन्द्रीकृत मानसिकताले पनि यो मुद्दालाई थप गिजोलेको छ । प्रणालीगत असमानता र विभेदलाई सम्बोधन गर्दै विविधता, समानता, र समावेशीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्न आवश्यक पहल गरी सेवा र अवसरहरूमा समान पहुँच विकास गर्नु चुनौतिपूर्ण कार्य भएको छ ।

स्थानीय सरकारहरूले वडा कार्यालयहरूलाई सुदृढ गरी सुशासन कायम गर्ने नीति लिएको देखिन्छ । विभिन्न सार्बजनिक सरकारी सेवाहरू एकै स्थलवाट प्रदान गर्न नागरिक सेवा केन्द्रहरू संचालनको तयारी हुदै गरेको वताईएको छ । नागरिक वडापत्र राखिएको छ । वडा कार्यालय र सेवा केन्द्रहरूले प्रशासनिक प्रक्रियालाई सरल र सेवामा नागरिक पहुँच वृद्धि गर्ने उद्देश्य लिईएको छ । तर उपयुक्त कानूनी, संस्थागत र प्रकृयागत असहजताका कारण यो चुनौतीको रुपमा रहेको देखिन्छ ।

स्थानीय सरकारहरूले सीमान्तकृत र जोखिममा परेका समुदाय/समुहहरूको सार्वजनिक सेवामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने खालका कार्यक्रमहरू लागू गरी सार्वजनिक सेवालाई थप समावेशी बनाउने प्रयास गरेका छन् । यसमा महिला, बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, दलित, जोखिममा परेका समुदाय र अन्य विपन्न समुदायका लागि सेवा सुधार गर्ने पहलहरू समावेश छन् । यो उपयुक्त कार्य हो तर यसलाई पूर्ण रुपमा कार्यान्वयन गर्न अझै समय लाग्ने देखिन्छ ।

स्थानीय सरकारहरूले सहभागितामूलक योजना र बजेट प्रक्रिया कार्यान्वयन गरिरहेका छन् । पूर्वाधार विकास र सार्वजनिक सेवाका लागि श्रोत विनियोजन, आवधिक र रणनीतिक योजना तर्जुमा, मध्यमकालीन खर्च संरचना तयारी जस्ता कार्यहरु पनि प्राथमिकतामा छन् । तर यस प्रकारका कार्यहरुमा नागरिकको सहभागिता अर्थपूर्ण नरहेको नागरिक गुनासो रहेको छ ।

७. निष्कर्ष

स्थानीय सरकारहरुले प्रदान गर्ने सार्वजनिक सेवा सम्वन्धमा स्थानीय नागरिकहरुको सचेतना दुवै स्थानीय तहमा सन्तोषजनक रहेको देखिन्छ । तर, यो नतिजाले नेपालका सवै स्थानीय तहहरूको प्रतिनिधित्व गर्छ कि गर्दैन भन्ने प्रश्न छ । अनुसन्धान टोली यस अनुसन्धानको निष्कर्षको सत्यता सबै स्थानीय तहहरुमा कायम रहेको पुष्टि गर्न थप स्थानीय तहहरुमा विस्तृत अध्ययन र अनुसन्धान गर्नु आवश्यक रहेको महसुस गर्दछ ।

स्थानीय सरकारको कार्यालयमा जाने नागरिकहरूसँग उनीहरूको आवश्यकता र प्राथमिकताका योजना/परियोजना वा कार्यक्रम माग गर्ने प्राथमिक एजेन्डा हुन्छ । त्यस्ता एजेन्डाहरू भौतिक पूर्वाधारमा केन्द्रित छन् । सामाजिक पूर्वाधार, संस्थागत र मानव संसाधन विकासको पाटो प्राथमिकतामा परेको छैन । घर निर्माणको नक्सा पास, ज्येष्ठ नागरिक र अपांगता भएका नागरिकको आवश्यकता, रोजगारी सृजना, आर्थिक विकास, कृषि, स्वास्थ्य जस्ता सेवाहरू नियमित गतिविधिहरू हुन् र यिनले स्थानीय सामाजिक तथा आर्थिक विकासलाई सहयोग गर्दछ ।

स्थानीय सरकारको पहिलो कार्यकाल पूरा भइसकेको र अर्को कार्यकाल चालु रहेको भए तापनि पर्याप्त नीति र कानुन निर्माण गर्नु अझै पनि चुनौतीको विषय रहेको छ । कानूनको अभावका कारण स्थानीय सरकारहरू अझै पनि संघ र प्रदेश सरकारमा निर्भर हुनु पर्ने वाध्यता रहेको छ। स्थानीय सरकारको योजना प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिता अत्यन्तै न्यून रहेको पाइएको छ । जनताले आफूलाई मूलधारको कामबाट वञ्चित गरेको महसुस गरेका छन् । यहाँ नागरिकको प्रतिनिधित्व छ तर अर्थपूर्ण सहभागितामा प्रश्न उठेको छ । सूचना प्रविधिको प्रयोग अपर्याप्त छ । सेवाग्राहीले सेवा लिन घण्टौं कुर्नुपरेको अवस्था पनि छ । यद्यपि अधिकांश उत्तरदाताहरूले यसमा स्थानीय सरकारको प्रयासलाई अनुमोदन गरेका छन् र यसलाई सामान्य रुपमा नै लिएका छन् । तर सेवा प्रवाहको लागि प्रमुख पक्ष मध्ये एक रहेको कर्मचारी मनोवृत्ति र व्यवहार माथि भने सर्वेक्षणका सहभागीहरुले प्रश्न उठाएका छन् । तरपनि नागरिकहरूलाई स्थानीय तहले राम्रोसंग सेवा प्रदान गरिरहेको छ भन्ने लागेको छ । एकातर्फ राजनीतिक नेतृत्व संग सहज पहुँच भएका कारण समेत यस्तो लागेको हुन सक्दछ । तर अर्कोतर्फ राजनीतिक विचारधारामा आधारित भई सेवा प्रवाह भएमा कुनै वर्ग वा नागरिकप्रति विभेद हुन सक्ने जोखिम कायमै रहन्छ ।

वडा कार्यालय र कार्यपालिकाको भवन अपाङ्गतामैत्री, बालमैत्री छैन । सार्वजनिक सेवा प्राप्तिका लागि अपांगता भएका, ज्येष्ठ नागरिक र बालबालिकालाई असहज भएको छ । कमजोर भौतिक पूर्वाधारले प्रभावकारी प्रशासनिक सेवाका लागि चुनौती थपिएको छ । सामाजिक जवाफदेहीता सम्बन्धी कार्यहरु प्राथमिकतामा परेका छैनन् । यसका लागि कतिपय संस्थागत क्षमता विकासका कार्यहरु संचालन गर्नुपर्ने हुन सक्दछ ।

८. सुझावहरु

(१) स्थानीय सरकारहरुले बनाएका नीति तथा कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि स्थानीयस्तरमा अभिमूखीकरण गरी प्रचार प्रसार गर्नु पर्दछ । यसो भएमा नागरिकले सही सूचना प्राप्त गर्नेछन् र कानून कार्यान्वयन र सेवा प्रवाहमा समेत सहजता आउनेछ । सर्वेक्षण गरिएका दुवै स्थानीय तहमा यस्तो भएको देखिएन । यस सम्बन्धी कार्यहरू स्थानीय तहको वार्षिक योजनामा समावेश गरी कार्यान्वयन गर्न सुझाव गरिएको छ ।

(२) स्थानीय तहको संस्थागत क्षमता विकासमा संघ तथा प्रदेश सरकार र विकास साझेदारहरूले ध्यान केन्द्रित गर्न आवश्यक छ । स्थानीय तहलाई प्राप्त अधिकार र जिम्मेवारी पूरा गर्न वर्तमान क्षमता पर्याप्त छैन । त्यसैले सरह, सहज, समावेशी र गुणस्तरीय सार्वजनिक सेवा प्रवाहका लागि स्थानीय तहको क्षमता विकासमा ध्यान दिन सुझाव गरिएको छ ।

(३) स्थानीय तहहरुले टोकन प्रणाली, अनलाइन दर्ता आदि जस्ता स्थापित सूचना प्रविधिहरू मार्फत सेवा प्रवाहको व्यवस्था गर्न आवश्यक छ । यसको केही अभ्यास भएको पनि छ । तर यो पर्याप्त छैन । सेवा प्रवाहमा सूचना प्रविधिको प्रयोग विस्तार गर्न सुझाव गरिएको छ ।

(४) स्थानीय तहको योजना तर्जुमा र स्थानीय शासन प्रकृयामा नागरिकको न्यून सहभागिता देखिन्छ । कतिपय नागरिकले यसलाई उपस्थिति मात्र भनेर प्रश्न गरेका छन् । यसले स्थानीय तहमा उचित नीतिगत तथा कानूनी व्यवस्था गरी नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने रणनीतिक योजना आवश्यक रहेको देखाएको छ । यसैले स्थानीय शासन प्रक्रियामा अर्थपूर्ण नागरिक सहभागिताको संयन्त्र विकास गरी यसको अवलम्वन गर्न सुझाव गरिएको छ ।

(६) स्थानीय कार्यपालिका, वडा कार्यालय र सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने कार्यालयहरुका भौतिक पूर्वाधार अपांगतामैत्री, बालमैत्री र ज्येष्ठ नागरीकमैत्री वनाउन सुझाव गरिएको छ ।

स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ ले नेपालका सबै ७५३ स्थानीय तहलाई समान कानूनी अधिकार र जिम्मेवारी दिएको छ । भौगोलिक अवस्था, जनसंख्या, भौतिक पूर्वाधार, यातायात, संचार लगायत वित्तीय श्रोत, बजार व्यवस्था,

जनसंख्या र लगानीको सम्भावना लगायतमा रहेको विविधताका कारण स्थानीय प्राथमिकता, कार्य संचालन प्रकृया र नतिजामा भने हरेक स्थानीय तहको अवस्था फरक हुन सक्दछ । साथै हरेक स्थानीय सरकारको आफ्ना सबल तथा कमजोर पक्ष र अवसर तथा चुनौतीहरु हुन्छन् । यसको समूचित व्यवस्थापन गर्दै सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्नु सहज कार्य पनि होईन । यसैले नागरिक सहभागिता र सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा स्थानीय सरकारहरुले अवलम्वन गरेको नीति र यसका उपलव्धिहरुलाई कम आंकलन गर्न मिल्दैन ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान ।
२. स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ ।
३. Acharya, KK (2016). Determinants of Community Governance for Effective Basic Service Delivery in Nepal, Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology, 10, 166-201.
४. Acharya KK and Scott J (2022). A study of the capabilities and limitations of local governments in providing community services in Nepal, Public Administration and Policy Vol. 25 (1), pp. 64-77 pps.
५. Centre for Social Change (2022), Public Service Delivery, Challenges and Opportunities in Federal Nepal.
६. Dahal et al. (2020), New State Structure and Agriculture Governance: A Case of Service Delivery to Local Farmers in the Eastern Gangetic Plains of Nepal, Agronomy, 17.
७. GiZ (2022), Call for Proposals from Policy Think Tanks, Guidelines for Submission of Proposals.
८. INLOGOS-SFF/GIZ, KUSOM Policy Lab; Public Service Delivery and Citizen (2023), (Policy Research Theme No 2), Final Report,
९. Mainali, Umesh P (2022): New Dimensions of Public Services, Prashasan Online, 2 Shravan 2079 (in Nepali Language),https://www.prasashan.com › 2022/07/18.

शासन र संस्कार[२]

सूर्यशरण रेग्मी

शासन शब्दले समग्र र व्यापकता बोकेको हुन्छ भने प्रशासन सामान्य रुपमा शासनको दैनिकी कार्य हो । वास्तवमा प्रशासन भनेको राष्ट्र, संस्था वा कुनै संगठनमा अधिकार प्राप्त व्यक्तिबाट गरिने विधि र प्रकृयागत कृयाकलाप हो । शासनले प्रशासनमा हस्तक्षेप गर्छ, प्रशासनमा शासनको छाया परि रहेको हुन्छ । उसले नीति नियम निर्देशन आदेश आदिबाट नियन्त्रण र नियमन गर्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा करीब १७५ वर्ष (वि.सं. १९०३-२०७८) वर्षको शासन व्यवस्थाले नेपाली समाजको संस्कृति र संस्कारमा पारेको प्रभावबारे सानो चर्चा गर्नु सान्दर्भिक हुनेछ । यसबीचमा एक शताब्दी भन्दा बढीको राणा शासनकाल, करीब ५० वर्ष अवधिको शाही शासन काल, करीब २५ वर्षको प्रजातान्त्रिक शासन काल र छोटो अवधिको गणतान्त्रिक शासन काल मोटामोटी रुपमा हाम्रो पुस्ताले थाहा पाएको वा अनुभव गरेको काल हो । लिच्छवी मल्लकालमा लिखित दस्तावेज भन्दा पनि राजा, प्रशासकका निर्णय वा मौखिक फरमानबाट प्रशासन हुने गर्थ्यो । यसको अर्थ लिखित दस्तावेज नै थिएनन् भन्ने होइन । पृथ्वीनारायण पछि संगठित राज्य प्रणाली सुरु भए तापनि अधिकांश कार्यान्वयन आदेशात्मक हुन्थे यद्यपि नीतिगत रुपमा लिखित दस्तावेज तयार गरिएका थिए । बडाकाजी, काजी र भाइभारदारको सल्लाहमा निर्णय गरी गरिएका लिखित आदेश नै कानूनी रुपमा कार्यान्वयन हुन्थे तर पनि राजा प्रशासकको मौखिक फरमान पनि कानुन सरह नै हुन्थ्यो ।

राणाकालको उदय पछि नै सायद ऐन शब्द ग्रहण गरिएको हो । अँग्रेज साम्राज्यको एक्ट प्रभावबाट नै ऐन अर्थात कानूनी स्वरुप प्रारम्भ भयो । जङ्गबहादुरले मुलुकी ऐन जारी गरी अधिराज्य भरि लागु गरे । यसलाई लिखित कानुनको प्रारम्भ विन्दु भन्न सकिन्छ । राणाले राज्य (राणा) विरुद्धको गतिविधि बाहेक प्रचलित चालचलन प्रथा संस्कृतिमा सामान्यतः हस्तक्षेप गरेनन् । तर पनि अंग्रेजी साम्राज्य बिस्तारबाट जोगिएर राज्य सञ्चालन गर्न अंग्रेजकै चाकरी र सिको गर्न चुकेनन् । राज्यसीमाको आफ्नो सत्ताको मायाका साथै अंग्रेजको पूंजीबादी प्रगतिशीलताबाट प्रभावित थिए । यो छोटो ऐतिहासिक विवेचना पछि शासन र संस्कार/संस्कृतिको परस्पर प्रभाव र हस्तक्षेपबारे केही विवेचना गरौं ।

संस्कार, संस्कृति, धर्म, चालचलन यहाँसम्म कि शासन कानून पनि समय समाज र स्थान सापेक्ष हुन्छ । दास युग, सतीप्रथा, बहुपति, बहुपत्नी प्रथा, जातजाति बिभेद सबै समय, समाज र स्थान सापेक्ष परिदृश्य हुन् । अहिलेको गतिशील परिदृश्य पनि यिनै सापेक्षतामा आधारित छन्, हुन् ।

दास दासी प्रथा (मान्छे किनबेच हुने), सती प्रथा (पतिको मृत्यु भएमा पत्नीले आत्मदाह गनु पर्ने) यी चलन सामाजिक अधिकार र संस्कृति संस्कारका अभिन्न अंगजस्तै भए, बनाइयो । स्थापित संस्कार चलनको विरुद्ध शासन व्यवस्थाले कानुन बनाएर वा फरमान जारि गरेर सती, दास प्रथा कानून विपरित हुन् भन्नेबित्तिकै त्यो क्रूर प्रचलन समाप्ति सर्वस्वीकृत जस्तै बन्यो । कतैबाट विरोध भएन दासदासी र सती प्रथा विरुद्धको संस्कृति संस्कार स्थापित भयो । संस्कार प्रचलनलाई कानुन वा राज्य सत्ताले सन्दर्भ मिलाएर हस्तक्षेप गर्नसक्ने प्रमाण स्थापित हुन्छ । कमैया, हलि, हलिया संस्कार जात अनुसारको पेशागत संस्कार, जात, लिङ्ग अनुसार राज्यले दिने सजायमा भेद भने हट्न सकेन किन भने समाजमा गढेर बसेको संस्कारगत साङ्लो चुंडाल्न त्यतिखेरको सामन्ती सत्ताको प्रतिकुल हुन्थ्यो । टंकप्रसाद आचार्य बाहुन भएकोले फाँसी हुनबाट बचे, प्रधानमन्त्री समेत हुन पाए । सामाजिक संस्कारको रुपका अवशेष अझै पनि देखिन छाडेका छैनन् । बाहुन, जैसी, क्षेत्रीले हलो जोत्न नहुने चलन राणा शासनकाल भरि नै संस्कृति संस्कारको रुपमा स्थापित रहे । कानूनले अस्वीकार्य मानेन । त्यो एकतन्त्रीय शासनको ऐतिहासिक क्रुर रुप हुंदा हुंदै पनि राणाको देशप्रेम (आफ्नै सत्तालागि नै भए पनि) र दास प्रथा र सती प्रथा उन्मुलन क्रान्तिकारी कदम थिए ।

एउटा सत्य घटनाको चर्चा गरौं । बाहुन जातिको आँफ्नै परिबार भित्र हाडनाता करणी भएछ । करणीमा संलग्न महिला, पुरुषलाई गाउँ निकाला गरियो र आमासहित सबै परिवारलाई जातभात र कुलबाट पतित गराइयो । आमा सहित

[२] शासन व्यवस्था सम्वन्धी छलफल कार्यक्रम, २०८१ मा प्रस्तुत कार्यपत्र ।

परिबारले हामी निर्दोष छौं भनी राणाकालीन अदालतमा मुद्दा हाले अदालतले पतिया दियो अर्थात जातभात यथाबत स्थापित गरिदियो, संलग्न महिला, पुरुष देश बाहिर गए। २००४/५ साल तिरको घटना। हाड नाता करणी अपराध हो तर परिबारका सदस्यलाई जातभातको अभियोग सहित उनीहहरु पनि सजाएको भागी हुनु, अनि त्यस्तामा मुद्दा लाग्नु र राज्यको फैसला चाहिनु आदि सामाजिक संस्कारको रुपमा स्थापित हुनु आँफैमा बिडम्बना थियो। सामाजिक कुरीतिलाई राज्यले ग्रहण गरेर कानूनी रुप दिनु समाज सापेक्षताकै स्वरुप थियो। यो संस्कारले राज्यको कानुनमा पारेको आधार वा प्रमाण हो।

संस्कृति, संस्कार, विकास, विस्तार गर्न राज्य शासनको महत्वपूर्ण भूमिका हुने कुरा त जयस्थिति मल्लले स्थापित गरेको जात र पेशा, व्यवसाय, व्यवस्तालाई उदाहरणको रुपमा लिन सकिन्छ। कतिपय देशमा समाज वा ब्यक्तिको इच्छा वा स्वतन्त्रतामा अंकुश लगाउने प्रकारका कानूनी संस्कृति वा संस्कार स्थापित गरिएका हुन्छन्। केही मुस्लिम देशमा बुर्का प्रथा र महिला पुरुषमा विभेद देखिने कानून नै संस्कारको रुपमा स्थापित छन्। हाम्रै समाजमा पुरुषले बहु पत्नी राख्न पाउने कतै (लामा सेर्पा जाति) केही जातिले बहु पति पनि राख्ने ब्यापकता नै थियो अचेल राज्य कानूनले निषेध वा हतोत्साहित गरेको छ। केहि जातीमा मामा, फुपु चेलाचेली बिबाह संस्कृति स्वीकार्य र वैध पनि थियो छ तर त्यै प्रथा अरु जातिमा संस्कृति विरुद्ध र अवैध छ। बाहुन वा खस समाजमा महिलाले जनै लाउन नहुने, मलामी नजाने, हलो नजोत्ने प्रचलन थिए, छन्। महिला, जनजाति, दलितले वेद धर्मशास्त्र आदि पढ्न नहुने जस्ता ज्ञान प्राप्तगर्ने बिषय समेतमा एक प्रकारको प्रतिबन्ध थियो र कतिपयमा अझै बाँकी छ। कतिपय संस्कार (कुरीति) मा कानुन नभए पनि राज्यले संरक्षण जस्तै गरेको देखिन्छ। तर अब सामाजिक परिवर्तन र कानूनी सरलताले गर्दा त्यो अवस्था हटेको छ (यद्यपि महिलाले जनै लाउने प्रथा छैन)। पुरानो संस्कार विस्थापित भै नयाँ संस्कार स्थापित हुँदैछ। यो त भयो सामाजिक परिवर्तन र राज्य प्रशासनले सामाजिक, संस्कृति, संस्कारमा पार्ने प्रभाव बारे सानो चर्चा।

अब सामाजिक संस्कृतिले राज्य संस्कतिको रुपमा राज्य प्रशासनमा पार्ने प्रभाव बारे सानो चर्चा गर्नु प्रासंगिक होला। नेपालको राज्य प्रशासनमा हिन्दु संस्कृति वा संस्कारको प्रभाव बढी नै छ। सांस्कृतिक पक्षले देशको अर्थतन्त्र, चालचलन, ब्यबहार, कानुनी संरचना प्रशासनिक तरिका, राजनीति, सामाजिक संबन्ध, सहिष्णुता, राज्यको मूल्य मान्यता र विकासमा प्रभाव पारेको हुन्छ। यस विषयमा तलको उद्धरण सार्न्दभिक नै होला।

शासनमा संस्कृतिको प्रभाव-The role of cultural Administration “Cultural factor influences economic behavioral political social solidarity and value formation and evolution”. बहु संस्कृति भएको नेपाल जस्तो देशमा आ-आफ्नै संस्कृति, संस्कार अनुसार राज्यको कानून प्रतिकुल नहुने गरि चालचलन, ब्यबहार, रहनसहन र प्रणाली स्थापित भएका हुन्छन्, छन्।

राज्यमा सामान्यत यसै आधारमा कानूनी प्रकृया र प्रणाली स्थापित भएका हुन्छन्। यसरी शासन र संस्कृति अन्योन्याश्रित हुदा रहेछन्। जनसंस्कारले शासनलाई पथ प्रदर्शन (गाइड) गरेको हुन्छ भने शासनले समसामयिक परिबेश र विश्व गतिको आधारमा प्रचलन र संस्कारलाई परिमार्जन हस्तक्षेप सुधार गर्दै जान्छ। सांस्कृतिक विचलन वा परिवर्तनमा राज्यमा आइपर्ने आन्तरिक तथा बाह्य र प्राकृतिक मानवीय कारण हुन्छन्। आन्तरिक कारणमा विकास, शिक्षा, विज्ञान, आबत जाबतमा सुगमता, प्राकृतिक वा मानवीय कारणबाट हुने बसाई सराई, भ्रमण, बिबाह, संचार, राज्यको शासकीय स्वरुप, ऐन, कानून हुन् भने बाह्यमा अन्तराष्ट्रिय ब्यापार, पर्यटन, आबत जाबत, अध्ययन, संचार, यातायातको विकास, प्रविधि, अन्तराष्ट्रिय स्तरका संघ संस्था, आर्थिक, धार्मिक र सामाजिक संबन्ध, बसाइ सराइ आदि हुन्। राज्य शासनको कानूनी ब्यबस्था र शासकीय स्वरुपले प्रचलित चालचलन संस्कार र संस्कृतिलाई सुधार वा परिवर्तन गर्न सघाउछ वा बढावा दिएको हुन्छ भने चलन चल्तिको सामाजिक संस्कारले राज्यको कानुन, शासकीय ढाँचामा योगदान वा प्रभाव पारेको हुन्छ।

नेपालमा राज्य ब्यबस्थामा भएका आन्दोलनका प्रभाव कानूनी र शासकीय ब्यबस्थाले संस्कृति, संस्कार, चालचलनमा ल्याएका परिवर्तनको फेहरिस्त लामो छ। राणाकालमा जातभात, जातीय संस्कार र धर्मका नाममा भएका आजको सन्दर्भमा कुसंस्कार (चालचलन) सामाजिक जीवनमा जरासम्म गाडिएका थिए। हलो जोतौं आन्दोलन, किसान आन्दोलन राजनीतिकक्रान्तिले ती कुसंस्कारमा प्रहार सुरु भएको हो। २००७ साल पछि समाजमा प्रचलित संस्कृति संस्कार चालचलन परिवर्तनको क्रम निरन्तर जारी छ।

सामजिक विघटन

राज्यको अवस्था स्वतः स्थापित जातिगत र सामजिक सम्बन्ध, सामाजिक संगठन विकासको आधार हो । तर द्वन्द्व, आन्तरिक र बाह्य युद्ध, शोषण, विभेद, हैकमबाद, नयाँ आविस्कार, बसाईसराइ, शहरिकरण, सामाजिक गतिशीलता आदिले सांस्कृतिक परिवेसमा गहिरो असर पार्दछ । धेरै पहिलेदेखि नेपालीहरु विदेशका बासिन्दा भैरहेका छन्, कतिको त सांस्कृतिक सम्वन्ध, रहन सहन, नातागोता नै विच्छेद भैसकेको छ । यसरी सामाजिक विघटनको श्रृंखला सुरु हुन्छ र सास्कृतिक परिवर्तनलाई सघाउछ र शासन ब्यबस्थालाई पनि प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । हाम्रो समाजमा रहेका मूल्य, मान्यता, संस्कार, रहनसहनमा २००७ साल पछिको राज्य व्यवस्था र कानूनी संरचनाले परिवर्तन भएका वा प्रभाव पारेका केही आदेश तथा कानूनी व्यवस्थाहरुको उल्लेख्य भूमिका रहेको छ ।

१) बिर्ता उन्मुलन २०१६, २) राज्य अदालत उन्मुलन ऐन, २०१७, ३) राज्य रजौटा ऐन २०१७, ४) गाली बेइज्जती ऐन २०१६, ५) नेपालका २०१९ पछिका संविधानहरु, ६) मुलुकी ऐन, २०२१, ७) भुमिसुधार ऐन, २०२१, र ८) त्यसपछिका कानून, ९) सामाजिक क्रान्तिका अभियानहरु ।

त्यस पछिका आन्दोलनमा कानूनी संरचनाको महत्वपूर्ण भूमिका योगदान त छंदैछ तर प्रारम्भिक कालमा उल्लेखित आन्दोलन र कानूनी संरचनाको क्रान्तिकारी भूमिका र योगदानको स्मरण गर्नु सान्दभिक हुनेछ । राज्यको कानूनी संरचना र प्रशासकीय ब्यबस्थापनमा सामाजिक मूल्य, मान्यता, रहनसहन, संस्कार, संस्कृतिले पार्ने प्रभाव पनि कम महत्वपूर्ण हुँदैन । चाड, मेला, पर्व, बिबाह संस्कार, मृत्युसंस्कार आदिमा राज्यले उचित कानूनी तथा प्रशासनिक ब्यबस्था गरेको हुन्छ । चाड तथा मेलापर्व बिदा, मृत्यु संस्कार बिदा आदि यसका उदाहरण हुन् ।

प्रशासन र भ्रष्टाचार

सामान्यतः प्रशासन भने पछि राज्य, संगठित संस्था वा प्रतिष्ठान आदिले प्रचलित कानूनी दायरामा प्रयोग गरिने प्रक्रिया भन्ने बुझिन्छ । अधिकार प्राप्त व्यक्तिले (व्यक्ति वा संस्था आबद्ध) जुनसुकै विधिबाट प्राप्त गर्ने अतिरिक्त अनुचित लाभ भ्रष्टाचार हो (मिटर ब्याज पनि भन्न सकिन्छ) । तर यहाँ राज्य संयन्त्रको प्रयोग कर्ताबारेको चर्चा हो । नेपालका जुनसुकै तह र तप्कामा पनि सर्वब्यापक रुपमा भ्रष्टाचारको बिगबिगि रहेको आंकलन गरिएको छ । राज्यको संम्पत्ति (भौतिक वा मौद्रिक) ४०/५० प्रतिशत सम्म ब्यक्तिगत लाभ र दुरुपयोगमा खर्च भएको मोटामोटी आंकलन छ । प्रक्रियागत सहमतिको नाममा मार्फत वा वाध्यकारी अवस्था सृजना गरेर भ्रष्टाचार वा घुसको कारोबार गरिन्छ, हुन्छ । यद्यपि घुस विश्वब्यापी समस्या हो । तर नेपाल भ्रष्टाचारको सूचकांकमा ११७ औं स्थानमा पर्नु निश्चयपनि भयाबह हो । मानवीय विकास सूची अझ नकारात्मक हुँदै जानु (१४३ बाट १४४ पुग्नु) मा भ्रष्टाचार पनि एक कारक हो । यो ऐले कानुन निषेधित संस्कार भैसकेको छ ।

विद्यमान संघीय, बहुदलीय शासन ब्यबस्थाबाट देश जनताको विकास संमृद्धि गर्ने लक्षमा सञ्चालन गर्ने सिद्धान्तमा आधारित संविधान हो । विश्व परिबेश र नेपाली जनताको सामाजिक गतिशील पृष्टभूमिमा समय अनुकुल परिमार्जन गर्न शान्तिपूर्ण जनमतबाटै सम्भब छ भन्ने कुरा स्थापित गरेको छ । देशका लागि संघर्ष गरेका भन्ने नेता पनि भ्रष्टाचारमा फसेको सुन्दा, देख्दा आश्चर्य लाग्छ । यस्ता तत्वलाई जनताले अस्वीकार गर्न सक्नु पर्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- बर्णानुक्रमित ऐन सँगालो, समन प्रकाशन पुतली सडक ।
- नेपालको संविधान २०१९ र त्यसपछिका संविधान ।
- माथि उल्लेखित ऐनहरु ।
- समाजिक विघटलः लेखक.रामविहारी सिंह तमोर भारत ।
- मिश्रित जातजाति, हामी नेपाली, खेमराज नेपाल, मकालु प्रकाशन, डिल्लीबजार ।
- देखेका, सुनेका, भोगेका, पढेका विषय ।

लघु, घरेलु तथा साना उद्योग प्रवर्द्धनका लागि औद्योगिक ग्रामको महत्व र विद्यमान अवस्था

याम कुमारी खतिवडा

१. पृष्ठभूमि

स्थानीय कच्चा पदार्थ, स्रोतसाधन, स्थानीय श्रम, सीप र प्रविधिको प्रयोग गरी लघु, घरेलु तथा साना उद्योगले स्थानीय अर्थतन्त्रलाई सुदृढ बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । त्यसैगरी स्थानीयस्तरमा रोजगारी सिर्जना र गरिबी न्यूनीकरणमा सहयोग गर्दै मुलुकको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा समेत लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । छरिएर रहेका लघु, घरेलु तथा साना उद्योगलाई एकीकृत गरी पूर्वाधार समेतको स्थान उपलब्ध गराई यस्ता उद्योगको उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्न प्रविधि र उत्पादित वस्तुको बजारीकरणमा सहजीकरण गर्न स्थानीय तहमा उद्योग ग्राम र सञ्चालन गर्नु आवश्यकता रहेको देखिन्छ। छरिएर रहेका लघु, घरेलु तथा साना उद्योगलाई एकै स्थानमा एकीकृत गरी बिद्युत सेवा, पानी, सडक, ढल निकास जस्ता औद्योगिक पूर्वाधार र उद्योग तथा व्यवसाय गर्न सहज वातावरण सिर्जना गर्न नेपाल सरकारले औद्योगिक ग्राम स्थापना र सञ्चालनको अबधारणा अगाडी सारेकोछ । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को बजेट वक्तव्य मार्फत प्रत्येक स्थानीय तहमा एउटा औद्योगिक ग्राम स्थापना गर्ने घोषणा गरिएकोमा हालसम्म १२० स्थानमा औद्योगिक ग्राम घोषणा भइसकेका छन् भने तीनवटा औद्योगिक ग्राम सञ्चालनमा रहेका छन् । साथै, आ.व. २०७५/७६ भन्दा अगाडी नै नेपाल सरकारबाट धनकुटा र सुर्खेतमा निर्माण गरिएका औद्योगिक ग्रामहरु क्रमशः कोशी प्रदेश र कर्णाली प्रदेश सरकारलाई हस्तान्तरण गरिएकोछ, जुन हाल संबन्धित प्रदेश सरकारले संचालनमा ल्याएको छ ।

२. औद्योगिक ग्रामको स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी कानुनी प्रावधान

औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६ ले नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी औद्योगिक विकासको लागि पर्याप्त सम्भावना र अवसर उपलब्ध रहेको देशको कुनै भाग वा स्थानलाई मापदण्ड बनाई उद्योग ग्राम घोषणा गर्न सक्ने र औद्योगिक ग्राम भित्र सञ्चालनमा आएका उद्योगलाई नेपाल सरकारले प्रोत्साहन, छुट, सुविधा वा सहुलियत सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधान राखेकोछ । नेपालको १५औं योजना (आव २०७६/७७-२०८०/८१) अवधिभित्र ३५१ वटा औद्योगिक ग्राम स्थापना गर्ने लक्ष्य रहेको थियो भने १६औं योजना (आव २०८१/८२-२०८५/८६) ले निर्माणाधीन औद्योगिक ग्रामको प्राथमिकीकरण, निर्माण सम्पन्न तथा पूर्ण क्षमतामा सञ्चालन गर्ने र तहगत तथा क्षेत्रगत समन्वय र सहकार्यमा स्थान र आवश्यकता आलंकन गरी थप संख्यामा औद्योगिक ग्राम स्थापना तथा सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम राखेको छ ।

औद्योगिक ग्राम घोषणा तथा सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ (पहिलो संशोधन २०७७) स्वीकृत गरी सोही कार्यविधिको आधारमा औद्योगिक ग्राम घोषणा र स्थापना भइरहेका छन् । कार्यविधिमा औद्योगिक ग्राम घोषणा तथा स्थापनाको मापदण्ड तोकिएको छ भने औद्योगिक ग्राममा उपलब्ध हुने सामान्य सेवा र पूर्वाधार विकासका बारेमा स्पष्ट पारिएकोछ। स्थानीय तहले सम्बन्धित कार्यपालिकाबाट निर्णय गराई औद्योगिक ग्राम स्थापनाको पूर्व सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन समेत जग्गाको स्वामित्व तथा प्रकृति समेत खुलाई सम्बन्धित प्रदेश मन्त्रालयको सिफारिस समेत नेपाल सरकार, उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयमा औद्योगिक ग्राम घोषणाको लागि अनुरोध गर्ने र उद्योग मन्त्रालय मार्फत नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषदको निर्णयबाट औद्योगिक क्षेत्र घोषणा हुने गरेको छ ।

३. औद्योगिक ग्रामको घोषणा तथा संचालनमा सरोकारवालाको भूमिका

औद्योगिक ग्राम घोषणा तथा सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५ ले औद्योगिक ग्राममा गर्नुपर्ने योजना, पूर्वाधार निर्माण, लगानी, प्राविधिक सहयोग, जनशक्ति विकास तथा औद्योगिक ग्रामको सञ्चालन र व्यवस्थापनमा सहयोग र सहकार्य गर्न विभिन्न सरकारी तथा निजी क्षेत्रका निकायबीच समन्वय र सहमतिमा देहायका क्रियाकलाप तथा सरोकारवालाको भुमिका उल्लेख गरेकोछ ।

क्रियाकलाप	सरोकारवाला निकाय
• पूर्वाधार विकासका लागि नीतिगत व्यवस्था बजेट तथा प्राविधिक सहयोग समन्वय तथा अन्य आवश्यक कार्य ।	• उद्योग, वाणिज्य तथा आपुर्ती मन्त्रालय ।
• औद्योगिक ग्रामको योजना तयार सम्बन्धी कार्य (मोडल सहित), ग्रामको वरिपरि बस्ती विकास योजना ।	• भौतिक पुर्वाधार तथा विकास मन्त्रालय ।
• वातावरण र वन सम्बन्धमा आवश्यक समन्वय र सहजीकरण ।	• वन तथा वातावरण मन्त्रालय ।
• पूर्वाधार विकासका लागि नीतिगत व्यवस्था, बजेट तथा अन्य आवश्यक समन्वय तथा सहजीकरण ।	• प्रदेश उद्योग, पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय ।
• औद्योगिक ग्राममा आवश्यक दक्ष जनशक्ति उत्पादन सम्बन्धी कार्य (उपलब्ध भएसम्म) ।	• प्राबिधिक तथा व्यबसायिक तालिम परिषद् ।
• प्राविधिक तथा अन्य सहयोग (उपलब्ध भएसम्म) ।	• औद्योगिक व्यबस्थापन लिमिटेड ।
• उद्यमशीलता सम्बन्धी तालिम कार्यक्रमको माध्यमबाट उद्यमी सिर्जना सम्बन्धी कार्य (उपलब्ध भएसम्म) ।	• औद्योगिक व्यबसाय विकास प्रतिष्ठान ।
• औद्योगिक ग्रामको विकास निर्माण, सञ्चालन, व्यवस्थापनका साथै प्रवर्द्धन कार्य ।	• स्थानीय तह ।
• लगानीका लागि सहभागिता, समन्वय र सहकार्य ।	• निजी क्षेत्र ।

४. लघु, घरेलु तथा साना उद्यम प्रबर्धनकालागि औद्योगिक ग्रामको महत्व

औद्योगिक ग्रामले सामान्यतयाः स्थानीयस्तरमा सम्भाबना रहेका लघु, घरेलु तथा साना उद्यम व्यबसायको प्रवर्ध्दनमा जोड दिएकोछ । विशेषगरी स्थानीय कच्चा पदार्थमा आधारित छरिएर रहेका लघु, घरेलु तथा साना उद्योगलाई सुबिधा सम्पन्न पुर्वाधार समेतका ग्राममा स्थापना गरी एकिकृत रुपमा संचालनको व्यबस्था मिलाउने उद्देश्यले औद्योगिक ग्रामको स्थापना र संचालन गर्न खोजिएको हो । समग्रमा औद्योगिक ग्रामको स्थापना, विकास र संचालनको महत्वलाई देहाय बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छः

- स्थानीय कच्चा पदार्थ र स्थानीय श्रमको उपयोग हुने ।
- स्थानीयस्तरमा रोजगारी सिर्जना हुने ।
- थोरै पूँजी र सरल प्रबिधिको माध्यमबाट पनि उद्यम संचालन गर्न सकिने, छिटो प्रतिफल प्राप्त हुने र जोखिम कम हुने हुदा औद्योगिक ग्राम भित्र स्थानीयस्तरमा सम्भावना रहेका यस्ता घरेलु तथा साना उद्योग स्थापना तर्फ आकर्षित हुने ।
- औद्योगिक ग्राम भित्र उद्योग व्यबसायलाई आवश्यक पर्ने आधारभुत औद्योगिक पूर्वाधारहरु को व्यबस्था गरी उद्योगीहरुलाई सहज र सहुलियत उपलब्ध गराईने हुदा उद्यमी व्यबसायीको व्यबसायिक लागत (cost of doing Business) कम हुने ।
- उद्यमीहरुलाई सरकारको तर्फबाट उपलब्ध गराईने प्रबिधि, प्राबिधिक तथा वित्तिय सहयोग एबं अन्य सेवा सुविधाहरु एउटै स्थानबाट उपलब्ध गराउन सकिने ।
- एउटै स्थानमा रहेका उद्यम, व्यबसायलाई सामुहिकरुपमा कच्चा पदार्थको उपलब्धता, आधुनिक प्रबिधिको पहुँच र प्रयोग, उद्यम ब्यबसायको स्तरोन्नती, गुणस्तरसंग सम्बन्धित Grading, testing, packaging, labeling, certification and accreditation जस्ता विषयमा जानकारी र तालिम उपलब्ध गराउन सकिने । जसले गर्दा व्यबसायीको व्यवसायिक दक्षता बृद्धि हुनुका साथै वस्तु तथा सेवाको उत्पादन तथा उत्पादकत्व अभिबृद्धिमा सहयोग पुग्ने ।
- स्थानीय स्तरमा सम्भाबना रहेका वस्तु तथा सेवाको उत्पादनले स्थानीय तहहरु वीच प्रतिष्पर्धा भई लगानीको वातावरण बन्न जाने ।

- एउटै स्थानमा ठुलो परिमाणमा वस्तु उत्पादन तथा सेवा प्रवाह गर्न सकिने हुँदा उत्पादन लागत कम भई बजारमा वस्तुको प्रतिष्प्रर्धी क्षमता बृद्धि भई स्थानीय उत्पादनहरुको पहिचान हुनुका साथै स्थानीय, प्रादेशिक, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रियस्तर सम्म नेपाली सामानको पहुँच वृद्धि र बजारीकरणमा सहयोग पुग्ने ।
- स्वदेशी वस्तुको उत्पादन र उपयोगमा सहयोग पुग्ने ।

५.औद्योगिक ग्रामको घोषणा तथा संचालनको अवस्था

उद्योग, वाणिज्य तथा आपुर्ती मन्त्रालयका अनुसार हालसम्म विभिन्न स्थानीय तहमा गरी कूल १२० वटा औद्योगिक ग्राम निर्माण गर्ने घोषणा भएकोमा आ.व. २०७५/०७६ भन्दा अगाडी नै नेपाल सरकारबाट धनकुटा र सुर्खेत निर्माण गरिएका २ सहित कूल ६ वटा मात्र औद्योगिक ग्राम संचालनमा आएका छन् । यस्तै १२० वटा ग्राम मध्ये पाँचखालमा एउटा औद्योगिक ग्राम महिला उद्यमी ग्रामको रुपमा घोषणा भए तापनि निर्माण कार्य अगाडी बढ्न सकेकोछैन । आ.व. २०८०/८१ मा कुनैपनि औद्योगिक ग्राम घोषणा नभएको, थप ६ वटा स्थानीय तहमा औद्योगिक ग्राम घोषणाको लागि नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषदमा प्रस्ताव पेश गरिएको तर स्वीकृत भैनसकेको अवस्था छ । उद्योग, वाणिज्य तथा आपुर्ती मन्त्रालयको आ.व. २०८१/८२ को वजेट तथा कार्यक्रममा औद्योगिक ग्रामको पूर्वाधार निर्माण तथा विकास सम्बन्धी सरोकारवाला विच अभिमुखिकरण तथा सचेतना कार्यक्रम, घोषणा भएका औद्योगिक ग्राम मध्ये कार्य प्रगतीका आधारमा विकास तथा निर्माणका लागि रकम हस्तान्तरण र घोषणा हुने औद्योगिक ग्रामको विकास तथा निर्माणका लागि रकम हस्तान्तरण गर्ने कार्यक्रम सहितको बजेट विनियोजन गरिएको छ । चालु आ.व. २०८१/८२ सम्म नेपाल सरकारबाट औद्योगिक ग्राम स्थापना तथा सञ्चालनका लागि कूल रु. १४९ करोड रकम निकासा भएकोछ ।[घ]

६. औद्योगिक ग्रामको घोषणा तथा संचालनमा देखिएका समस्या तथा चुनौतीहरुः

आ.व. २०७५/७६ देखि औद्योगिक ग्रामको घोषणा र पुर्वाधार निर्माणका कार्य शुरु भई १२० वटा औद्योगिक ग्रामको निर्माण गर्ने घोषणा भैसकको भए तापनि हाल सम्म जम्मा चारवटा औद्योगिक ग्राम मात्र सञ्चालनमा आएका छन् । सञ्चालनमा आएका ग्राम पनि पूर्ण क्षमतामा सञ्चालित छैनन् । लक्ष्य बमोजिम काम हुन नसक्नुमा देहाय बमोजिमका कारणहरु रहेको विश्लेषण गरिएको छः

- स्थानीय तहले औद्योगिक ग्राम घोषणाको लागि सिफारिश गर्दा स्थान छनौट, वातावरणीय पक्ष लगायत ग्राम स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी बिबिध पक्षलाई समेटेर पर्याप्त मात्रामा पूर्व सम्भाब्यता, सम्भाब्यता र विस्तृत सम्भाब्यता अध्ययन नगरी सिफारिश गर्ने गरेको,
- स्थानीय तहले ग्राम घोषणाका लागि सिफारिश माग गरि प्रदेश समक्ष पेश गरेको प्रस्तावलाई प्रदेशले थप अध्ययन र verify नगरी संघ समक्ष प्रस्ताव गर्ने गरेको । साथै यसरी प्रदेशको सिफारिश समेत ग्राम घोषणाका लागि संघमा पेश गरिएको प्रस्ताव माथी घोषणाका लागि पेश हुनु अघि पर्याप्त मात्रामा अध्ययन र स्थलगत निरिक्षण गरी verify गर्न नसकिएकोले कतिपय संभावना नै नरहेका स्थानमा ग्राम घोषणा हुने गरेकाले पूर्वाधार निर्माण हुन नसकेको (स्थान छनोट गर्दा, जंगल, सार्वजनिक स्थल, नदि, उकास जग्गा जस्ता सार्वजनिक संरचना निर्माण गर्न कठिनाई हुने तथा विपद्का दृष्टिकोणले बढी जोखिम स्थान छनौट भएका),
- अधिकांस स्थानीय तहहरूले औद्योगिक ग्राम घोषणा तथा सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि अनुसार ग्राम घोषणा तथा विकासमा लागत सहभागिता गरी अपनत्व ग्रहण नगरेको,
- कार्यविधिमा व्यबस्था भए अनुसार ग्राम निर्माण तथा सञ्चालन प्रकृयामा निजी क्षेत्रको सहभागिता हुन नसकेको,

[3] सरकारले कोशी प्रदेशका ६ जिल्लामा ११ वटा, मधेश प्रदेशका ७ जिल्लामा ११ वटा, बागमती प्रदेशका ११ जिल्लामा १९ वटा, गण्डकी प्रदेशका १० जिल्लामा २९ वटा, लुम्बिनी प्रदेशका ११ जिल्लामा २५ वटा, कर्णाली प्रदेशका ४ जिल्लामा ९ वटा र सुदूरपश्चिम प्रदेशका ८ जिल्लामा १६ गरी ७७ मध्ये ५७ जिल्लामा कूल १२० वटा औद्योगिक ग्रामको निर्माण गर्ने घोषणा गरेको छ । स्रोतः उद्योग, वाणिज्य तथा आपुर्ती मन्त्रालय (औद्योगिक पूर्वाधार महाशाखा)

- वातावरण मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार नगरी घोषणा भएका र घोषणा पश्चात वातावरण मूल्यांकन प्रतिवेदन तयार गर्ने प्रकृया शुरु गर्ने गरिएको,
- संघबाट रकम निकास गर्दा विविध शिर्षकमा गरिएकोले धैरै स्थानीय तहहरूले सो रकमको लेखा परीक्षण समेत नगरेको,
- अधिकांश स्थानीय तहले निकासा भएको रकमको खर्च र ग्राम निर्माणको कार्य प्रगति प्रतिवेदन पेश नगरेको, प्रतिबेदन पेश गरेका स्थानीय तहले पनि संघले उपलब्ध गराएको फर्म्याटमा प्रगती विबरण नपठाएको ।

७. औद्योगिक ग्रामको प्रभाबकारीताका लागि आगामी दिनमा गर्नुपर्ने पहलहरु

- घोषणा भएका औद्योगिक ग्रामको पुर्वाधार निर्माण, सम्भावना र सञ्चालनको अवस्था पुनरावलोकन गर्नुपर्ने ।
- औद्योगिक ग्रामको पुर्वाधार निर्माण तथा विकास सम्बन्धी अबधारणा, महत्व तथा स्थानीय तहको भुमिकककाका बारेमा सरोकारवाला विच अभिमुखिकरण तथा सचेतना कार्यक्रम संचालन गर्नुपर्ने ।
- थप ग्रामको घोषणा गर्नु भन्दा निर्माणाधीन ग्रामको पुर्वाधार निर्माण सम्पन्न र सञ्चालनमा जोड दिनुपर्ने ।
- स्थानीय तहले औद्योगिक ग्राम घोषणाको लागि सिफारिश गर्दा वातावरण मूल्यांकन प्रतिवेदन, स्थान छनौट लगायत ग्राम स्थापना र सञ्चालन सम्बन्धी विविध पक्षलाई समेटेर पर्याप्त मात्रामा पूर्व सम्भाव्यता, सम्भाव्यता र विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गरेर मात्र घोषणाका लागि प्रस्ताव गर्नुपर्ने ।
- स्थानीय तहले औद्योगिक ग्राम घोषणाको लागि पेश गरेका कागजात लगायत सम्भाव्यता र विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदनको अध्ययनका साथै स्थानको स्थलगत निरिक्षण गरेर मात्र घोषणा गरिनुपर्ने ।
- कार्यबिधिमा तोकिएका शर्त र मापदण्डलाई कडाईका साथ पालना गर्नुपर्ने ।
- ग्रामको निर्माण तथा सञ्चालन प्रकृयामा निजी क्षेत्रलाई आकर्षित गर्ने सहुलियत प्याकेज घोषणा गरिनुपर्ने ।
- औद्योगिक ग्रामलाई औद्योगिक क्षेत्र, विशेष आर्थिक क्षेत्र र ठुला उद्योग संग आबद्ध गरी उप-करार प्रणाली लागु गरिनुपर्ने ।
- औद्योगिक ग्रामको निर्माण तथा संचालनको मुख्य जिम्मेवारी स्थानीय तहको भएकोले ग्राम निर्माण र सञ्चालनमा सवैभन्दा बढी अपनत्व स्थानीय तहले लिनुपर्ने ।
- कार्यविधि परिमार्जन गरी प्रदेश सरकारको लागत सहभागिता रहने व्यबस्था गरिनुपर्ने ।
- संघीय सरकारबाट बजेट निकासा गर्दा घोषणा भएका ग्रामको पुर्वाधार निर्माणको अवस्था र सम्बन्धित स्थानीय तहको प्रतिबद्धताका आधारमा मात्र रकम निकास गरिनुपर्ने ।
- औद्योगिक ग्राममा उद्योग दर्ता, संचालन तथा बहिर्गमनका प्रशासनिक प्रकृयालाई सरलीकरण गरिनुका साथै कच्चा पदार्थको उपलब्धता, वित्तिय, प्रविधि तथा प्रविधिक सहयोग, क्षमता अभिबृद्धि, सहुलियतपुर्ण कर प्रणाली जस्ता सुविधा उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- औद्योगिक ग्रामका उत्पादनको गुणस्तर निर्धारण तथा बजारीकरणका लागि सार्वजनिक निकायमा स्वदेशी वस्तुको उपयोगको व्यबस्था गर्नुपर्ने ।

सन्दर्भ सामाग्री

- औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६, नेपाल सरकार ।
- १५औं योजना (आव २०७६/७७-२०८०/८१), राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- १६ औं योजना (आव २०८१/८२-२०८५/८६), राष्ट्रिय योजना आयोग ।
- औद्योगिक ग्राम घोषणा तथा सञ्चालन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७५, उद्योग, वाणिज्य तथा आपुर्ती मन्त्रालय ।
- आ.व. २०८१/८२ को बजेट बक्तब्य ।

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानका गतिविधिहरु

स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान वि.सं. २०६२/०१/०६ मा जिल्ला प्रशासन कार्यालय काठमाडौंमा दर्ता भै विधिवत् रुपमा संचालनमा रहेको एक गैर सरकारी, गैर राजनैतिक र मुनाफा आर्जन नगर्ने स्वशासित संस्था हो । संघीयता, विकेन्द्रीकरण र स्थानीय शासनका विज्ञहरुद्वारा संचालित यो संस्था विगत २० वर्षदेखि स्थानीय शासन पद्धतिको सुदृढीकरणको पक्षमा कार्य गर्दै आएको छ । हाल प्रतिष्ठानमा ४३ व्यक्तिगत र ३ संस्थागत सदस्य रहेका छन् । यसको कार्यालय काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं १० बानेश्वरमा रहेको छ । यो प्रतिष्ठान विकेन्द्रित शासन पद्धतिवाटनै दीगो विकास सम्भव छ भन्ने कुरामा विश्वास राख्दछ । प्रतिष्ठान एशिया क्षेत्रको स्थानीय शासन सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय संजाल (LOGIN Asia) को सदस्य हुनाको साथै नेपाल सरकारद्वारा स्थापना गरिएको विकेन्द्रीकरण प्रवर्द्धन पुरस्कार प्राप्त गर्ने नेपालको पहिलो र एकमात्र संस्था हो । प्रतिष्ठानले विगत एक वर्षमा सम्पन्न गरेका प्रमुख कार्यहरु देहाय वमोजिम रहेका छन् ।

(१) सार्वजनिक सेवा प्रवाह र नागरिक सहभागिता सम्बन्धी अध्ययन

सार्वजनिक सेवा प्रवाह स्थानीय शासनको आधारभूत स्तम्भ हो । सार्वजनिक सेवाले नागरिकहरूमा विश्वास बढाउने आधारको रूपमा काम गर्दछ र राजनीतिक स्थिरता र नागरिक सन्तुष्टिलाई बलियो बनाउँछ । आ.व. २०८०/८१ मा स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले जिआईजेड नेपाल र काठमाडौं विश्वविद्यालय/कुसुम ल्याव संगको सहकार्यमा सार्वजनिक सेवा प्रवाह र नागरिक सहभागिता सम्बन्धी एक अध्ययन/अनुसन्धान गरेको थियो । यस अध्ययन अनुसार स्थानीय तहहरुले नागरिकलाई राम्रो सेवा दिइरहेका छन् भन्ने विश्वास नागरिकमा रहेको देखिन्छ। स्थानीय नागरिकहरु राजनीतिक नेतृत्वसंग नजिकमा रहेका कारण सार्वजनिक सेवामा सहज पहुँच भएको हुन सक्दछ । तथापी वहुसंख्यक उत्तरदाताले स्थानीय तहवाट प्रदान गरिने सेवा प्रति सकारात्मक धारणा व्यक्त गरेको पाइयो । तर स्थानीय कर तथा सेवा शुल्क निर्धारण र योजना तर्जुमा प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिता न्यून रहेको प्रतिकृया दिएका छन् । यसका कारण उनीहरुले स्थानीय करका दर र योजना नागरिकमैत्री हुन नसकेको गुनासो गरेका छन् । स्थानीय तहको क्षमता र श्रोत साधनका सीमितताका कारण पनि यस्तो भएको हुन सक्दछ । तसर्थ स्थानीय तहहरुलाई प्राप्त संवैधानिक तथा कानुनी अधिकार/जिम्मेवारी पुरा गर्न संस्थागत क्षमता र मानव संसाधन विकासमा थप सहयोग आवश्यक रहेको देखिन्छ ।

(२) सुशासनका लागि क्षमता विकास कार्यक्रम (Capacity Development Support to Governance/CDSG-II परियोजनाको मूल्याङ्कन सर्वेक्षण

प्रतिष्ठानले स्थानीय सरकारहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि संघीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालय र GIZ नेपालको सहकार्यमा संचालित समुदाय अभ्यास (Community of Practice) र मोबाइल टोली (Mobile Team) मोडालिटी सम्बन्धी CDSG–II परियोजनाको मूल्यांकन सम्वन्धी कार्य सपन्न गरेको छ । प्राप्त सूचना र स्थलगत अध्ययनको आधारमा यसलाई एक सफल परियोजनाको रुपमा लिन सकिन्छ । स्थानीय तहका साझा मुद्दाहरूको पहिचान र यसको समाधानका लागि समुदाय अभ्यास राम्रो अवधारणा हो भनि झण्डै ७६ प्रतिशत उत्तरदाताले रिपोर्ट गरेका कारण यो परियोजना अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सफल रहेको मान्न सकिन्छ । स्थानीय तहका निर्वाचित प्रतिनिधि र कर्मचारीहरूलाई परम्परागत विधिवाट दिईने तालिम भन्दा फरक तरिकाले मोबाइल टोली (Mobile Team) वाट भएको सिकाइ र अवसर महत्वपूर्ण रहेको देखिएको हो ।

(३) राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन तालिम केन्द्र र अग्नि व्यवस्थापन एकाइ स्थापनाको अवधारणा विकास

नेपालको सम्पूर्ण भूभाग उच्च भूकम्पीय जोखिम क्षेत्रमा पर्दछ । यहाँ मानव सृजित तथा प्राकृतिक प्रकोपका छटनाहरु भईरहेका छन् र भविश्यमा पनि यस्तो हुने अनुमान गर्न सकिन्छ । नेपाल विश्वमा सबैभन्दा बढी प्रकोप हुने देशको विसौं स्थानमा रहेका कारण समेत जोखिम न्यूनीकरणमा निरन्तर लागिरहनु पर्ने अवस्था छ । विश्वव्यापी जलवायु परिवर्तनको प्रवृतिले नेपालमा विपद्को अवस्था झनै बिग्रने सम्भावना छ ।

विपद् व्यवस्थापनमा संघ, प्रदेश, जिल्ला र स्थानीय तहको भूमिका रहने हुदा सवै तहका संरचनाको संस्थागत क्षमता विकास गर्नु आवश्यक छ। यसमा विभिन्न सरकारी, गैर सरकारी तथा निजी तवरवाट तालिम लगायतका क्षमता विकास कार्यक्रम भएका छन्। तर राष्ट्रियस्तरको तालिम केन्द्र/संस्था वा छाता संगठनको अभावमा, विपद् सम्बन्धी तालिम कार्यक्रमहरू नत समान मापदण्डमा आधारित छन् न गुणस्तर र प्रभावकारिता सुनिश्चित गरिएको छ। यस सन्दर्भमा गृह मन्त्रालय र यूएसएआईडीको तयार नेपालको समन्वय र सहयोगमा स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले राष्ट्रिय विपद् व्यवस्थापन तालिम केन्द्र र अग्नी व्यवस्थापन एकाईको स्थापना को लागि अवधारणा योजनाको मस्यौदा तयार गरी सम्बन्धित निकायलाई उपलव्ध गराएको छ।

(४) मण्डनदेउपुर नगरपालिकाको डिजिटल प्रोफाइल र नगरपालिका आवधिक विकास योजनाको तयारी

स्थानीय तहमा विशेषगरी स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ लागू भएदेखि नै आवधिक योजना तर्जुमाको प्रयास थालनी भएको हो। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले स्थानीय सरकारहरूको भूमिका र जिम्मेवारी स्पष्ट रूपमा वर्णन गरेको छ। यसमा तथ्यांक व्यवस्थापन, योजना तर्जुमा (वार्षिक, आवधिक, रणनीतिक, दीर्घकालीन, आदि) र स्रोत परिचालन सम्बन्धी कार्यहरु पनि रहेका छन्। स्थानीय तहका योजनाहरुले दिगो विकास लक्ष्य, नागरिकको जीविकोपार्जन, रोजगारी सृजना, आय आर्जन तथा गरिबी निवारण लगायतका विषयहरु समावेश गरिएका हुन्छन्। यस प्रकारका योजना तर्जुमा गर्न विषय क्षेत्रगत सूचना तथा तथ्यांकहरुको आवश्यकता पर्दछ। तसर्थ यसको व्यवस्थापनको लागि डिजिटल नगर प्रोफाईल तयार गर्न ईन्लोगस प्रा.लि. ले प्राविधिक सहयोग उपलव्ध गराएको हो।

नगरपालिकाका बासिन्दा कृषि तथा गैरकृषिमा आधारित आर्थिक अवसर, सूचना, बजार, आधारभूत स्वास्थ्य, शिक्षा, खानेपानी, सरसफाइ, सडक, सिँचाइ, विद्युत, अन्य भौतिक पूर्वाधार तथा अन्य आधारभूत सेवामा पहुँच विस्तारको खोजीमा रहेका छन्। नगरपालिकाको दीर्घकालीन सोँच, लक्ष्य, उद्देश्य र एकीकृत विकास योजना विना यस्ता नतिजा हासिल गर्न लगभग असम्भव छ। यस सन्दर्भमा, प्रतिष्ठानले पाँच वर्षे आवधिक नगर विकास योजना, नगर यातायात योजना र मध्यमकालीन खर्च संरचना तयार गर्न प्राविधिक सहयोग र सहजीकरण गरेको थियो। नगरपालिकाले यो योजना पूर्ण रुपमा कार्यान्वयन गर्ने अपेक्षा गरिएको छ।

(५) गाउँ/नगरपालिकाको सेवा प्रवाह (तथा व्यवस्थापन) मापदण्ड तयारी

नेपालको संविधानले तीनवटै तहगत सरकारका एकल र साझा अधिकारको बाँडफाँट गरी संविधानको अनुसूचीहरुमा सूचीकृत गरेको छ। अनुसूची ८ मा स्थानीय तहको एकल अधिकार र अनुसूची ९ मा संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहको साझा अधिकार प्रस्तुत गरेको छ, जसअनुसार उक्त सूचीमा क्रमशः २२ र १५ अधिकार किटान गरिएकोछ। यस बाहेक संविधानमा व्यवस्था गरेको मौलिक हक, राज्यका दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा निर्देशित गरिएका नीति एवं केन्द्रबाट विगतमा स्थानीय निकायले गरी आएका तथा स्थानीय निकाय आफैले संचालन गरेका कार्यहरुलाई समेत आधार मानी नेपाल सरकारले ३६० वटा कृयाकलापमा विस्तृतिकरण गरेको छ। उक्त विस्तृत सूचीलाई समेत समेटी स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ जारी भएको छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार गाउँ/नगरपालिकाले सम्पादन गर्ने कार्य र सार्बजनिक सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाई जनताप्रतिको जवाफदेहिता अभिबृद्धि गर्न कोशी प्रदेश सरकारले सेवा प्रवाह सम्बन्धी मापदण्डको आवश्यकता महशुस गरे वमोजिम स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठानले स्थानीय तहको सेवा प्रवाह मापदण्ड सम्बन्धी कार्यविधि तर्जुमा गर्न प्रदेश सरकारलाई प्राविधिक सहयोग उपलव्ध गराएको थियो।

(६) नेपालमा नवप्रवर्तन र स्टार्टअप प्रोत्साहन तथा प्रवर्द्धन सम्वन्धी अन्तरक्रिया कार्यक्रम

नीति निर्माताहरू, विज्ञ, विकास साझेदार र स्टार्टअप उद्यमीहरूलाई एउटै प्लेटफर्ममा ल्याई अर्थपूर्ण संवादमा गर्ने र नेपालमा स्टार्टअपका लागि प्रमुख चुनौती र अवसरहरू पहिचान गर्दै स्टार्टअपको लागि सम्भावित र नवीन समाधानको खोजी गर्ने उद्देश्यका साथ स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान र सेन्टर फर इनोभेटीभ गभरनेन्स प्राक्टिसेस को संयुक्त आयोजनामा मिति २०८१ कार्तिक २६ गते काठमाडौंमा एक दिने अन्तरक्रिया कार्यक्रम आयोजना गरियो। माननीय उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ती मन्त्री दामोदर भण्डारीको प्रमुख आतिथ्यतामा सम्पन्न यस अन्तरक्रियावाट नेपालमा

नवप्रवर्तन र स्टार्टअपका लागि व्यवहारिक र नतिजामूलक नीति निर्माणका लागि वातावरण सिर्जना गरी नेपालको उद्यमशील इकोसिस्टममा महत्वपूर्ण योगदान गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ । नबिल बैंकसंगको सहकार्यमा संचालित यस अन्तरक्रियामा संघीय सरकारका मन्त्रालय तथा निकाय, निजी क्षेत्र, विकास साझेदार, साना उद्यमीहरु लगायत सरोकारवालाहरुको सहभागिता रहेको थियो ।

(७) अन्य

आफ्नो स्थापनाकाल देखिनै सम्बन्धित अन्य संस्था वा निकायहरूद्वारा आयोजित बैठक, कार्यशाला, गोष्ठी, छलफल कार्यक्रम लगायतमा प्रतिष्ठानको सहभागिता रहदै आएको छ र यस अवधिमा पनि सो कार्य भएको छ । पारस्परिक सहयोग र सहकार्य मार्फत साझेदारीको अवधारणालाई प्रवर्द्धन गर्न स्वशासन अध्ययन प्रतिष्ठान र सेन्टर फर इनोभेटिभ गभर्नेन्स प्राक्टिसेस (CIGP) विच एक समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर गरिएको छ । यसका अलावा कार्यालय व्यवस्थापन, समिति बैठक, वार्षिक साधारण सभा, लेखापरीक्षण, दर्ता नवीकरण, क्यालेन्डर प्रकाशन लगायतका नियमित कार्यहरु भईरहेका छन् ।